

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΣΠΑΡΤΙΑΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ
ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΠΑΛΗΟΓΙΑΝΝΗ ΜΑΡΙΑ
ΚΑΝΙΔΟΥ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ

ΠΤΥ
ΠΑΛ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2000

ΠΡΟΣΤΑΣΗ
ΖΕΥΣΙΟΥ ΚΗΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2000

ΧΑΡΟΚΣΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Αρ. Κτιμ:

ρ. σ. :

8732

Κωδ. υπ. σφραγ:

1022F

Ταξιν ρ. αρ. σφ:

ΠΤΥ ΠΑΛ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΣΠΑΡΤΙΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σήμερα θαυμάζουμε τον πολιτισμό της κλασσικής περιόδου, ξεχνώντας πως τότε λίγοι ήσαν αυτοί που ήξεραν να διαβάζουν και να γράφουν. Θεωρούμε πως τα επιτεύγματα του πνεύματος της εποχής εκείνης ήταν κτήμα όλων των Ελλήνων. Όμως, οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες ήξεραν καλά πως το να γνωρίζει κανείς γραφή και ανάγνωση, το να είναι δηλαδή «γραμματικός», ήταν τελείως ξέχωρο από το να είναι «παιδευμένος» ή καλύτερα καλλιεργημένος. Στις δυτικές κοινωνίες, όπως η δική μας σήμερα, με το να είναι κανείς αγράμματος, κατατάσσεται αμέσως στην πιο αδικημένη μερίδα του πληθυσμού, σε αυτήν που χάνει τη μάχη. Αγνοούμε ή υποτιμάμε κάθε πολιτισμό που βασίζεται στην προφορική παράδοση. Κι όμως η Ελλάδα των «σκοτεινών αιώνων» δεν υπήρξε λιγότερο πολιτισμένη από αυτή των μετέπειτα χρόνων. Το ανθρώπινο γένος που χαρακτηρίζεται από την ιδιότητα τού να μιλά, να εκφράζει συναισθήματα και σκέψεις, εξάσκησε τη δυνατότητά του αυτή από τα πρώτα του βήματα, ενώ τη γραφή την ανακάλυψε σχετικά πρόσφατα. Αν δηλαδή η ιστορία του ανθρώπου πάνω στη γη λογαριάζεται με δεκάδες χιλιάδες χρόνια, η περίοδος που γνωρίζει γραφή δεν αποτελεί παρά ένα ελάχιστο τμήμα της.

Σήμερα λοιπόν που η παιδεία θεωρείται μέτρο του πολιτισμού ενός λαού - στις δυτικές χώρες και στην Αμερική - η προφορική παράδοση έχει χάσει το νόημα της και αυτό που στην αρχαιότητα θεωρείτο μέρος της παιδείας, η σωματική δηλαδή αγωγή, στις μέρες μας δεν έχει παρά τριτεύουσα σημασία. Ο λόγος της υποβάθμισης της σωματικής αγωγής στο σημερινό ευρωπαϊκό πολιτισμό «και Αμερικάνικο ως αντίγραφο του ευρωπαϊκού» είναι η επιβολή της Ιουδαίο-χριστιανικής ηθικής, σύμφωνα με την οποία το σώμα, το φθαρτό μέρος της ύπαρξης μας δεν πρέπει να συγκεντρώνει την προσοχή μας, ή μάλλον, λόγω του προπατορικού αμαρτήματος (σαρκικό αμάρτημα) πρέπει η σάρκα να τιμωρείται.

Η θεωρία αυτή έφερε βέβαια κάποια ανισορροπία, γιατί είμαστε καμωμένοι από σάρκα και από πνεύμα και εδώ και λίγα χρόνια οι άνθρωποι άρχισαν να ξανασκέφτονται το αρχαίο ρητό «*vous υγιής εν σώματι υγιεί*» που εκφράζει την ισορροπία και την αλληλεπίδραση ανάμεσα στη σάρκα και το πνεύμα, στην υλική και την άυλη υπόστασή μας.

«Οι ομηρικοί ήρωες εμφανίζονται μαχητές, δεινοί στον χειρισμό των όπλων, στους αγώνες, αλλά και ικανοί στη λύρα, στο τραγούδι, στον χορό, καθώς και συνετοί στα λόγια τους. Για κάθε ηγεμόνα, ήρωα, ή απλό πολεμιστή ο ποιητής επαναλαμβάνει ακούραστα «*άνήρ αγαθός γενόμενος απέθανε*». Οι μορφές του έπους ζουν και πεθαίνουν για την εκπλήρωση του ιδεώδους της αρετής. Το να

διακριθεί ο νέος, να είναι ο καλύτερος, το «*αιέν αριστεύειν*» αποτελεί τον κύριο λόγο της υπάρξεώς του.

Φυσικά δεν έφτασαν οι ήρωες το ιδεώδες αυτό χωρίς παιδεία. Η τυπική μορφή διδασκάλου είναι του Κενταύρου Χείρωνος, που δίδαξε στον Αχιλλέα τα όπλα, το κυνήγι, αλλά και τη λύρα, ακόμη και την ιατρική. Η παιδεία, λοιπόν, του ήρωος ήταν από τη μια μεριά να αποκτήσει την ικανότητα να αντιμετωπίζει με ευχέρεια τις συγκεντρώσεις της αγοράς και από την άλλη να πραγματοποιήσει έργα μεγάλα, να διακριθεί τόσο στον πόλεμο όσο και στην ειρήνη με την ανδρεία, την καλλιέργεια της ψυχής και τη σωφροσύνη.

Την ακτινοβολία των ομηρικών ηρώων μπορούμε να επισημάνουμε ακόμη και στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Από τον Όμηρο διδάχθηκε ο Μακεδών βασιλεύς να προτιμά τη σύντομη δόξα από τη μακρόχρονη ζωή. Γι' αυτό ακριβώς τα έπη υπήρξαν το βασικό κείμενο που μελετούσαν τα παιδιά των Ελλήνων, σε κάθε γωνιά της πατρίδος τους. Ο Πλάτων αναφέρει στην «Πολιτεία» του ότι «*Όμηρος την Ελλάδα πεπαίδευκε*», και η φράση αυτή εκφράζει απολύτως την πραγματικότητα.

Το ηθικό μέρος της διδασκαλίας του Όμηρου, η τιμή του ήρωος, αποτελούσε πηγή διδαχής για τις γενεές των Ελλήνων που ακολούθησαν. Ωστόσο, κάθε ιστορική περίοδο η πολιτεία, σύμφωνα με το συγκεκριμένο ιδεώδες της, έδινε προτεραιότητα άλλοτε στη σωματική άσκηση και στην πολεμική προετοιμασία και άλλοτε στην καλλιέργεια του πνεύματος.»

(Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Τόμος β' σελ. 461)

Παρακάτω θα αναφερθούμε αναλυτικά τόσο στο Σπαρτιατικό Ιδεώδες, όσο και στην αγωγή των Αθηναίων.

«Αντίθετα με τους Αθηναίους και γενικότερα τους Ίωνες της κλασσικής περιόδου, όπου η αγωγή, ακολουθώντας τις επιταγές των διανοουμένων και αναπαράγοντας την κυρίαρχη δημοκρατική ιδεολογία, στόχευε στην αρμονική ανάπτυξη σώματος και ψυχής και καλλιεργούσε σχεδόν εξίσου τον αθλητισμό και τα γράμματα, οι Σπαρτιάτες Δωριείς, χωρίς να είναι αναλφάβητοι, έδιναν σαφώς το προβάδισμα στον αθλητισμό και μάλιστα στα στρατιωτικά γυμνάσια, τη σωμασκία και την οπλασκία.

Ο Δωρικός κόσμος, με πρώτο και κύριο ιδεώδες το «*νικαν εν πολέμω*», ξεκινούσε από τον πόλεμο, περνούσε μέσα από αυτόν και κατέληγε σ' αυτόν. Η πολιτεία του ήταν ένα απέραντο στρατόπεδο με κύρια χαρακτηριστικά τα συσσίτια, τις ασκήσεις και τις εκστρατείες. Με βασιλευόμενη ολιγαρχία στη Σπάρτη, οι Δωριείς της κλασσικής περιόδου αποτελούσαν κλειστές κοινωνίες προφορικής μάλλον παρά γραπτής επικοινωνίας και ανάπαυαν την ψυχή τους περισσότερο στην πολεμική ανδρεία παρά στην όλη αρετή ή το επιστέγασμα της, τη δικαιοσύνη. Αυτό επισύρει και την επίκρισή τους από τους δύο μεγαλύτερους φιλοσόφους της κλασσικής εποχής, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, που κατά τα άλλα, συντηρητικοί όπως είναι και οι δύο, τους θαυμάζουν και τους θεωρούν ευνομούμενους.»

(περ. Αρχαιολογία, τ. 25, σελ. 8)

«Τα μέλη του πολιτικού σώματος της Σπάρτης λέγονταν **Σπαρτιάτες**, αλλά λέγονταν και **Λακεδαιμόνιοι**. Οι περίοικοι λέγονταν οι άλλοι Λακεδαιμόνιοι. Εξάλλου, από τον ξένο κόσμο χρησιμοποιείτο κι ο όρος **Λάκωνες**, κυρίως όμως για τους περίοικους.

Σπαρτιάτες ήταν:

- α) όσοι είχαν γεννηθεί από Σπαρτιάτη και Σπαρτιάτισσα,
- β) όσοι είχαν περάσει με επιτυχία την πολιτική αγωγή, δηλαδή τα διάφορα στάδια διαπαιδαγώγησης, όπως τα όριζε η νομοθεσία της πόλης,
- γ) όσοι ζούσαν όπως όριζαν οι νόμοι της πόλης, και συνεισέφεραν στα συσσίτια ό,τι οριζόταν από το νόμο, αλλά και δεν έλειπαν από αυτά.

Τους επιτρεπόταν να λείπουν μόνο αν έφευγαν για κυνήγι ή τελούσαν θυσία, γιατί τυχόν απουσία τους σήμαινε αποδημία, η οποία απαγορευόταν και γιατί δεν παρίσταντο στα συσσίτια αλλά και γιατί μπορούσαν να διαφθαρούν από τον τρόπο διαβίωσης των άλλων Ελλήνων, ακόμα και των περιοίκων. Αυτή η υποψία, την οποία έτρεφαν έναντι των άλλων Ελλήνων, έχει αποδοθεί από τον Ηρόδοτο (IX 54) ως εξής: «*τα Λακεδαιμονίων φρονήματα... άλλα φρονεόντων και άλλα λεγόντων*».

Έχοντας ίσους κλήρους οι Σπαρτιάτες και διερχόμενοι από τα στάδια αγωγής, φορούσαν τα ίδια ενδύματα περίπου, είχαν τα ίδια όπλα, έτρωγαν το ίδιο φαγητό (*μέλανα ζωμόν*) και είχαν τα ίδια δικαιώματα και καθήκοντα. Για το λόγο αυτό λέγονταν *ίσοι και όμοιοι προς αλλήλους*. Απαγορευόταν σε αυτούς να ταξιδεύουν εκτός των ορίων του κράτους, χωρίς άδεια της πόλης, η οποία δινόταν μόνο για συγκεκριμένο σκοπό (λ.χ. για αποστολή πρεσβείας). Υπήρχαν μόνιμως τοποθετημένες φρουρές στα σύνορα της χώρας για να ελέγχεται η έξοδος. Η έξοδος από τα σύνορα χωρίς την άδεια των αρχών, ισοδυναμούσε με λιποταξία, και τιμωρούνταν με την θανατική ποινή. Αν συγκριθεί με τη ζωή στις άλλες ελληνικές πόλεις, η ζωή των Σπαρτιατών ήταν υπερβολικά σκληρή και μονότονη. Υπήρχε λοιπόν πάντα ο φόβος να προτιμήσουν άλλο τρόπο ζωής, πιο ευχάριστο και πιο ανθρώπινο. Για να το αποφύγει αυτό η πολιτεία απαγόρευε στους Σπαρτιάτες να ταξιδεύουν σε άλλες πόλεις. Ακόμη δεν επέτρεπε σε ξένους να μένουν στη Σπάρτη, για να μην διαφθείρουν τους πολίτες της, και φρόντιζε να τους απομακρύνει. Αυτή η απομάκρυνση των ξένων από τη Σπάρτη ονομαζόταν **ξηνηλασία**. Κατά κάποιο τρόπο οι Σπαρτιάτες είχαν υποχρεωθεί να ζουν, μέσα στα γεωγραφικά πλαίσια του κράτους τους, σαν αιχμάλωτοι ενός στρατοπέδου που είχαν δημιουργήσει μόνοι τους.

Εάν μερικοί Σπαρτιάτες δεν πετύχαιναν στα στάδια της (πολιτικής) αγωγής ή δεν είχαν τα απαραίτητα για την εισφορά των συσσιτίων (ήταν δηλαδή δεύτεροι ή τρίτοι αδελφοί, στους οποίους ο πρωτότοκος δεν τα παρείχε, όταν δεν μπορούσε συνήθως) αυτοί έχαναν τα πλήρη πολιτικά τους δικαιώματα και γίνονταν υπομείονες ή όπως λεγόταν ανήκαν στην τάξη των υπομείονων. Αυτό είχε ως επακόλουθο να στερούνται την ψήφο στην εκκλησία του δήμου και, εν συγκρίσει με τους *ομοίους* να μην είναι ίσοι έναντι των νόμων κατά την εκδίκαση μιας υπόθεσης. Υπήρχαν, επίσης οι Σπαρτιάτες, οι οποίοι δείλιασαν κατά την μάχη και καταδικάστηκαν σε ατιμία. Οι πολίτες αυτοί, καλούσαν

τρέσαντες, έπαυαν να είναι πολίτες και θεωρούνταν οι πλέον περιφρονημένοι άνθρωποι της Σπάρτης. Φορούσαν ειδικό ένδυμα, ώστε να επισημαίνονται και αποτελούσαν αντικείμενο χλεύης και ονειδισμού. Δεν επιτρεπόταν ακόμη σε άλλον Σπαρτιάτη να φάει ή να ασκηθεί με αυτούς και σε θρησκευτικές εορτές και σε άλλες πανηγύρεις κάθονταν μόνοι τους, υποχρεούμενοι να παραχωρούν το κάθισμά τους ακόμα και στους νεότερους τους. Αν δεν είχαν παντρευτεί, έμεναν άγαμοι, γιατί δεν υπήρχε Σπαρτιάτης που θα έδινε την κόρη του σε αυτούς. Εάν όμως είχαν κόρη ή αδελφή, αυτή παρέμενε άγαμη επίσης «ουδενός κατηθελομένου» να την πάρει γυναίκα του.»

(Χρ. Καρδαρά, Οι Λακεδαιμόνιοι, σελ 131-134)

2. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΠΑΡΤΙΑΤΩΝ

ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ

Οι Σπαρτιάτες δεν ασκούσαν κανένα επάγγελμα, γιατί απαγορευόταν σ' αυτούς «τέχνης άσπασθαι βαναύσου» (Πλουτ. Λυκ. 24). Ήταν μόνο στρατιώτες, χειροτέχναι και θεράποντες του Άρεως.

Χωρίς να ασκούν επομένως άλλα βιοποριστικά επαγγέλματα, συνήθιζαν μάλιστα να αισθάνονται αποστροφή γι' αυτά κι έχοντας σαν κύρια απασχόλησή τους τα στρατιωτικά, οι Σπαρτιάτες αποτελούσαν την άρχουσα τάξη, η οποία απαρτιζέτο από επαγγελματίες πολεμιστές αποκλειστικά. Μετά την συμπλήρωση του εικοστού έτους οι Σπαρτιάτες στρατεύονταν και μετά την συμπλήρωση του τριακοστού έτους ήταν πολίτες. Αλλά πολίτες δεν γινόταν δικαιωματικά, γινόταν κατόπιν ομόφωνης εκλογής της γερουσίας (δί' απομυγδαλίας: διά τεμαχίου ψίχας ριπτομένου υπό μορφήν ψήφου εντός καδίσκου). Μια μόνο αρνητική ψήφος συντελούσε τότε στην καταψήφιση των υποψηφίων και αυτό είχε ως συνέπεια την υποβίβασή τους στην τάξη των υπομειόνων.

Ως πολίτες μεμονωμένοι οι Σπαρτιάτες δεν είχαν τη δύναμη, την οποία είχαν οι πολίτες άλλων πόλεων. Πήγαιναν στην Εκκλησία του Δήμου και ψήφιζαν. Δεν αγόρευαν, παρά μόνο εάν τους χορηγούνταν η άδεια από τους εφόρους. Για να δοθεί όμως άδεια έπρεπε να ήταν κάποιος από τους πρεσβύτερους. Υπήρχε στη Σπάρτη διάχυτος ο σεβασμός για τους πρεσβύτερους, όχι μόνο γιατί είχαν μεγαλύτερη ηλικία αλλά γιατί ήταν και σοφότεροι. Πίστευαν ότι η σοφία δεν αποκτάτε μόνο με την παιδεία αλλά και με την πείρα, την οποία είχαν σε μεγαλύτερο βαθμό οι πρεσβύτεροι.

Μετά το εικοστό έτος είχαν μακριά μαλλιά και μουστάκι φορούσαν σιδερένιο δακτυλίδι και κοσμούσαν το κεφάλι τους, ιδιαίτερα πριν τη μάχη, με στεφάνι. Υπήρχε η αντίληψη, κατά τον Πλούταρχο, ότι τα μακριά μαλλιά κάνουν τους «μεν καλούς ευπρεπεστέρους ορασθαι, τους δε αισχρούς φοβερωτέρους».

«Τα συσσίτια ονομάζονταν και **φειδίτια** (ή φιδίτια και φιλίτια), ο Ξενοφώντας τα ονομάζει **συσκήνια** και τους συσσίτους τους ονομάζει **συσκήνους** (δωριστί: συσκάνια και συσκάνους). Το βασιλικό συσσίπιο λεγόταν

σκηνή δημοσία (σκανά δαμοσία) και οι βασιλικοί ομοτράπεζοι λεγόταν **οι περί την δημοσίαν**.

Τα συσσίτια ήταν στεγασμένος χώρος στην Υακίνθιδα οδό, προορισμένος για την συνεστίαση του στρατού, κατά ομάδες. Κάθε συσσίτιο αποτελούνταν από δεκαπέντε άνδρες, οι οποίοι συνέτρωγαν στην ίδια τραπεζαρία και κοιμόντουσαν στην ίδια σκηνή (συσκήνιοι), στην εκστρατεία, ανέπτυσσαν στενό δεσμό μεταξύ τους και πολεμούσαν στην ίδια γραμμή. Αλλά ο σύνδεσμος αυτός, για να μην εκτραπεί και γεννηθούν σχέσεις εκφυλιστικές μεταξύ των ανδρών, κατευθυνόταν παιδαγωγικώς από την πολιτεία με ανασχετικά μέτρα. Οι πρεσβύτεροι (εισπνήλαι: επιπνέοντες ιδέας εις τους νεώτερους) και οι νεώτεροι (αήται: οι αναπνέοντες τας ιδέας αυτάς), κατά τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα οι σχέσεις αυτές είχαν ηθικό χαρακτήρα.

Αυτή η αυστηρά στρατιωτική οργάνωση και η υποχρέωση των πολιτών να συζούν στα συσσίτια προερχόταν από τον διαρκή κίνδυνο επανάστασης των ειλώτων (διότι ήταν ανά πάσα στιγμή έτοιμοι να αντεπεξέλθουν σε κάθε κίνδυνο επανάστασης), αλλά είχε όμως την καταγωγή της σε πολύ παλιά εποχή, κατά την οποία οι όμοιοι κοιμόταν εφ' όρου ζωής στα συσσίτια, τα οποία για τον λόγο αυτό ονομάζονταν και ανδρεία (Αλκμ. απ' 71, Πλουτ. Ηθ. 218 και Αριστ. Πολ. II 1272). Επομένως από τον «εν κινήσει βίον» των πρώτων Δωριέων προέρχεται το έθιμο των συσκηνιών στη Σπάρτη. Εξαιτίας αυτής της μορφής του βίου προέκυψε η εικόνα, την οποία παρέχουν οι αρχαίες πηγές, ότι η Σπάρτη έμοιαζε με στρατόπεδο.

Οι δεκαπέντε συσσίτιοι, οι οποίοι ήταν και συστρατιώτες, αποτελούσαν μέρος μιας στρατιωτικής μονάδας (δύο συσσίτια αποτελούσαν μια τριακάδα). Η μικρότερη στρατιωτική μονάδα ονομάζονταν **ενωμοτία** και σ' αυτή φαίνεται ότι υπάγονταν οι σύσκοινοι ενός συσσιτίου. Τα συσσίτια επομένως ήταν στρατιωτική προπαρασκευή.

Επικεφαλής όλων των συσσιτίων ήταν οι πολέμαρχοι, ως ανώτατοι αρχηγοί του στρατού μετά τους βασιλείς. Αλλά σε κάθε συσσίτιο αναφέρεται ο κρεωδαίτης, ο οποίος στην παλιά εποχή ήταν ανώτατος ανακτορικός αξιωματούχος. Στη Σπάρτη όμως ήταν επί της διανομής των κρεάτων του συσσιτίου. Οι μάγειροι όμως ήταν είλωτες.

Τα καθημερινά γεύματα στα συσσίτια ήταν τρία: α) το **ακράτισμα** (πρωινό), το οποίο αποτελούνταν από άρτο και κρασί, β) το **άριστο** (γεύμα) και γ) το **αίκλον** (δείπνο).

Κύρια τροφή των γευμάτων και των δείπνων ήταν ο **μέλας ζωμός**, ο οποίος λεγόταν και βάφα ή και αιματία, παρασκευάζονταν από χοιρινό κρέας στο οποίο πρόσθεταν ξύδι. Κάθε μερίδα περιλάμβανε ορισμένη ποσότητα, μεγαλύτερη όμως ποσότητα από αυτή προϋπόθετε την καταβολή του αντιτίμου της.

Για να συσταθούν όμως τα συσσίτια, οι Σπαρτιάτες έπρεπε να συνεισφέρουν κάθε μήνα τα απαραίτητα για τη διατροφή τους. Μπορούσε όμως

κάποιος πότε – πότε να φέρει ψωμί σταρένιο από το σπίτι του ή μέρος θηράματος ή σφαγίου. Αλλά αυτό θεωρούνταν πολυτέλεια.

Η εισφορά αυτή είχε θεωρηθεί υπερβολικά μεγάλη και είχε προταθεί να σιτίζονται από αυτή και τα παιδιά των Σπαρτιατών. Αλλά όσοι δεν μπορούσαν να συνεισφέρουν τα αναγκαία για τα συσσίτια - και αυτό συνέβαινε κυρίως από τον 4^ο αιώνα π.χ. και εξής - και δεν εκπληρώνονταν οι όροι της νομοθεσίας (η οποία έλεγε ότι η μη συμμετοχή στα συσσίτια σήμαινε απώλεια όλων των πολιτικών δικαιωμάτων), αυτοί γινόταν *υπομείονες*, δηλαδή δεν είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, είχαν όμως και μειωμένα δικαιώματα απέναντι στο νόμο σε περίπτωση κατά την οποία ήταν αντίδικοι με τους ομοίους.

Η κοινωνική ισότητα, επομένως για την οποία υπερηφανευόταν οι Σπαρτιάτες στην παλιά εποχή, είχε χρεοκοπήσει ύστερα από ένα χρονικό σημείο και μετά.

Εκ πρώτης όψεως ο σπαρτιατικός βίος φαίνεται ότι ήταν άνετος, βασιζόμενος στα αγαθά, τα οποία τους παρείχε η αναγκαστική εργασία των ειλωτών. Στην πραγματικότητα, η ζωή των Σπαρτιατών ήταν λιτή και σκληρή. Για τον ιδιόμορφο τρόπο ζωής τους, με τον οποίο θα ήταν δύσκολο να ζήσει πολίτης της δικής μας εποχής μαρτυρούν διάφορα ανέκδοτα: Συβαρίτης μόλις γευμάτισε σε σπαρτιατικό συσσίτιο προέβη στην παρατήρηση ότι τότε μόλις αντελήφθη γιατί οι Σπαρτιάτες δεν φοβούνταν το θάνατο.»

(Χρ. Καρδάρ, Οι Λακεδαιμόνιοι, σελ. 150-153)

Η πολυτέλεια, η σπατάλη και η αγάπη για το χρήμα ήταν ατιμωτικά πράγματα. Για να μην υπάρχει μάλιστα καμία δυνατότητα να συσσωρεύει κανείς χρήματα, το νόμισμα της Σπάρτης ήταν βαρύ, σιδερένιο, με μικρή αξία. Άλλωστε δεν είχε νόημα να συγκεντρώσει ένας Σπαρτιάτης χρήματα, γιατί δεν μπορούσε να τα ξοδέψει.

3. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΩΓΗ

Ας δούμε όμως πιο προσεκτικά τα σχετικά με την αγωγή τους.

Στη Σπάρτη, την αριστοκρατική και πολεμική πολιτεία, η αγωγή στρεφόταν στην προετοιμασία για την άμυνα της πατρίδος, στη θυσία του ατόμου για το κοινό συμφέρον. Η αγωγή του νεαρού Σπαρτιάτη ήταν κυρίως στρατιωτική, μια μαθητεία στα όπλα και την τεχνική του πολέμου. Στο προσωπικό ιδεώδες του ομηρικού ήρωος, η Σπάρτη θα αντιπαραθέσει το συλλογικό ιδεώδες της πολιτείας, την αφοσίωση στο κράτος. Η πόλη είναι το παν για τους πολίτες, χάρη σε αυτήν υπάρχουν. Οι πολίτες θυσιάζονται γι' αυτό το ιδεώδες, θνητοί εκείνοι, για την αθάνατη πατρίδα.

Η πολιτεία ενδιαφέρεται για τα μέλη της, τους μελλοντικούς υπερασπιστές της, πριν ακόμη γεννηθούν. Γι' αυτό ετοιμάζει τις μητέρες, τις σκληραγωγεί, για να φέρουν στον κόσμο γερά παιδιά. Οι νεαρές Σπαρτιάτισσες γυμνάζονταν δημόσια, πάλευαν, έριχναν τον δίσκο και το ακόντιο και χόρευαν, τραγουδώντας τα παρθένεια του Αλκμάνος. Έτσι απέφευγαν τη μαλθακότητα

και εμφανίζονταν γυμνές στις θρησκευτικές τελετές, όπως και τα αγόρια, τραγουδούσαν και χόρευαν. Ως τα επτά τους χρόνια το παιδί ανήκε στην οικογένεια, αλλά ύστερα από αυτή την ηλικία και ως το θάνατό του βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο της πολιτείας. Κατά την παιδική του ηλικία μάθαινε να μην φοβάται το σκοτάδι, να τρώει ο,τιδήποτε και να υπακούει.

Ωστόσο διδάσκονταν και γράμματα, ανάγνωση δηλαδή και γραφή, ακόμη και χορό και μουσική (μόνο που η μουσική δεν ήταν απλή καλλιέργεια και τέρψη, αλλά προτροπή των οπλιτών στη μάχη). Ο Πλούταρχος θα γράψει αργότερα ότι ήταν θέαμα μεγάλοπρεπο, αλλά και φοβερό, η πολεμική έφοδος του σπαρτιατικού στρατού υπό τους ήχους του αυλού. Φυσικά και ο χαρακτήρας του παιδιού και η ηθική του ατόμου υπηρετούσαν εξ ολοκλήρου την πατρίδα. Τα αισθήματα, η προσωπικότητα, γνώριζαν ένα μόνο καλό, το καλό της πατρίδας, ένα δίκαιο, αυτό που υπηρετεί την πατρίδα, ένα νόμο, αυτόν που προστάζει η πατρίδα. Η πόλη δεν αποβλέπει πια στον ομηρικό ήρωα, αλλά σε μια στρατιά ηρώων που θα θυσιασθεί για την πατρίδα.

Άρα όταν μιλάμε για εκπαίδευση, δε μπορούμε να αγνοήσουμε τη Σπάρτη, γιατί χωρίς αμφιβολία σ' αυτό το θέμα υπάρχει ισοψηφία γνώμων, πιο σαφής είναι η αντίθεση, πιο ριζική, ανάμεσα στον «τρόπο ζωής» της Αθήνας και της Σπάρτης. Εξ άλλου είναι απαραίτητο να ξέρουμε ποιά επίδραση μπόρεσε να ασκήσει επάνω στην αθηναϊκή εκπαίδευση η «σπαρτιατική γοητεία».

«Οι θεσμοί της Σπάρτης φαίνεται να είναι κατά κάποιον τρόπο αποκρυσταλλωμένοι κατά τα μέσα του έκτου αιώνα - σε μια εποχή δηλαδή που ένα αριστοκρατικό πραξικόπημα χτύπησε κατακέφαλα τις τάσεις που εκδηλώνονταν, όπως και σε άλλες ελληνικές πόλεις, για μια εξέλιξη δημοκρατική και νόμοι που αποδίδονται στο Λυκούργο, θα γίνουν ο σιδερένιος «κλοιός» που θα συγκρατήσει τελείως για πολλά χρόνια την ενεργητικότητα της πόλης. Επίσης η σπαρτιατική εκπαίδευση του πέμπτου και του έκτου αιώνα είναι για μας η μαρτυρία της πιο αρχαϊκής παιδείας, αφού η «σκληρύνηση» που υπήρξε αναγκαία για τη διατήρησή της, κύρτωσε το παλαιό σύστημα σε μια αυστηρότητα σχεδόν γελοία, σε μια ενοχλητική επιβολή του κράτους που επιμένει να ρυθμίζει ακόμη και τις σεξουαλικές σχέσεις των αντρογύνων.

Η αλήθεια είναι πως δεν είμαστε καθόλου σίγουροι για την ιστορική ύπαρξη του Λυκούργου, αλλά εάν οι θεσμοί της Σπάρτης είναι έργο ενός μόνο νομοθέτη, είναι απόλυτα βέβαιο πως ο νομοθέτης αυτός σκεφτόταν τον πόλεμο πολύ περισσότερο από την ειρήνη. Η σπαρτιατική εκπαίδευση ήταν περισσότερο καρπός μιας μακράς εξέλιξης, παρά έργο ενός ανθρώπου. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι Δωριείς κατακτητές της Λακωνικής, εξαιτίας του μικρού αριθμού κατέληξαν να ζουν σαν σε στρατόπεδο ανάμεσα σε λαούς υποταγμένους, που ήταν όμως κατά βάθος εχθρικοί πάντα. Έτσι ήταν αναγκασμένοι, για να εξασφαλίσουν την κυριαρχία τους, να δυναμώσουν από την παιδική ηλικία το θάρρος και την ενεργητικότητα του κάθε μελλοντικού οπλίτη της Σπάρτης.

Ενώ στην Αθήνα, οι κοπέλες ζούσαν κλεισμένες, οι κοπέλες της Σπάρτης γυμνάζονταν δημόσια στα διάφορα σπορ, ακριβώς όπως και τα αγόρια.

Φρόντιζαν για την ευγονία - να ετοιμάσουν μητέρες ρωμαλέες και δυνατές και γυναίκες προικισμένες με αντρικές αρετές. Ο Λυκούργος, καθώς μας λέει ο Πλούταρχος «για να αποφεύγουν τη μαλθακότητα μιας σπιτικής εκπαίδευσης χωρίς σκληραγωγία (όπως των κοριτσιών της Αθήνας), επέτρεψε να εμφανίζονται στις λιτανείες γυμνά τα κορίτσια όπως και τα αγόρια, μπροστά στα μάτια των αντρών». Έτσι, ετοίμαζαν γάμους πολύ αρμονικούς που θα δώσουν στη Σπάρτη παιδιά ρωμαλέα. Ο Πλάτων θα εμπνευσθεί από αυτές τις επιδείξεις για να συμπεράνει, στην ουτοπική του πολιτεία, πως για το γενικό συμφέρον προτιμότεροι είναι οι γάμοι που γίνονται «με την πειστική δύναμη της αγάπης, πολύ διαφορετική από εκείνη της γεωμετρίας». Οι χοροί των κοριτσιών της Σπάρτης ήταν περίφημοι ανάμεσα στους χορούς αυτού του είδους.

Όσο για το αγόρι, το άφηναν στην οικογένειά του μόνο μέχρι τα επτά του χρόνια. Εξάλλου, από την πιο τρυφερή ηλικία φαίνεται πως ήταν το αντικείμενο μιας εκγύμνασης, μιας ανατροφής ειδικής. «Οι παραμάνες από τη Λακωνία», μας λέει ακόμη ο Πλούταρχος, «ήταν προσεκτικές και πεπειραμένες ανάτρεφαν τα βρέφη χωρίς σπάργανα, άφηναν έτσι τα μέλη τους κι όλο τους το σώμα ελεύθερο, τα συνήθιζαν να τρώνε όλα τα φαγητά και να μην σιχαίνονται τίποτα, να μην φοβούνται το σκοτάδι και την ερημιά, να μην έχουν παραξενιές και να μην κλαίνε και φωνάζουν». Γι' αυτό στη Σπάρτη απευθυνόταν τις πιο πολλές φορές οι αριστοκρατικές οικογένειες της Αθήνας για τροφό των παιδιών τους. Όταν συμπλήρωνε τα επτά του χρόνια το Σπαρτιατόπουλο, το έπαιρνε το κράτος, στο οποίο δεν θα πάψει να ανήκει μέχρι το θάνατό του. Από τη στιγμή που το παίρνει το κράτος θα υποβληθεί στην ίδια Κοινή διοίκηση, όπως θα κάμουν στις μέρες μας στις φασιστικές ή χιτλερικές νεολαίες, σε σχηματισμούς προστρατιωτικούς, που καθ' όλη τη διάρκεια της ανάπτυξης του παιδιού, τους έχει κάτω από την υψηλή επίβλεψή του ο παιδονόμος, πραγματικός «αστυνόμος της Εθνικής παιδείας».

Σύμφωνα με την διαίρεση των ηλικιών που φαίνεται σαν η πιο πιθανή, το αγόρι ήταν από τα οκτώ του χρόνια **μειράκιον** ή λυκόπουλο (ρωβίδας, προμικκιζόμενος, μικκιζόμενος, προπαίς), κατόπι από τα δώδεκα μέχρι τα δεκαπέντε είναι το αγόρι με την πλήρη σημασία του όρου (πρωτοπάμπαις, ατροπάμπαις, μελλείρην (μελλέφηβος)) - τέλος από τα δεκάξι μέχρι τα είκοσι είναι ο **είρην**, δηλαδή ο έφηβος, της πρώτης, της δευτέρας της τρίτης και της τετάρτης κατηγορίας. Από τα οχτώ τους μέχρι τα έντεκα τους χρόνια, τα παιδιά κατατάσσονται σε ομάδες (αγέλες), που τις διοικούν οι πιο μεγάλοι από τους είρηνες, και διαιρούνται σε λόχους που οδηγεί το πιο συνετό από τα αγόρια που τον αποτελούν, και τον ονομάζουν **βουαγό**. Έχουν σημειώσει μερικές αναλογίες με τα λυκόπουλα (προσκοπάκια) με τους προσκόπους, και τις οδηγούς, αλλά αυτές οι αναλογίες είναι επιφανειακές και δεν μπορούν να κρύψουν μια ουσιαστική διαφορά - στη Σπάρτη δεν πρόκειται για μια προαιρετική απασχόληση στις μέρες που είναι αργία και στις διακοπές, αλλά για μια υποχρεωτική δραστηριότητα όλων των ημερών, για τον ίδιο το ρυθμό της ζωής.

Χωρίς αμφιβολία, μάθαιναν τα παιδιά αυτά να διαβάζουν και να γράφουν, αλλά καθώς μας λέει ο Πλούταρχος «Γράμματα μάθαιναν, επειδή ήταν

αναγκαία. Η λοιπή όμως εκπαίδευσή τους είχε σκοπό να τους κάμει ευπειθείς στους άρχοντες, να υπομένουν τους κόπους και να νικούν στις μάχες. Γι' αυτό και όσο μεγάλωναν τόσο και περισσότερο τα ασκούσαν. Τα κούρευαν σύρριζα και τα συνήθιζαν να περπατάνε ξυπόλητα και να παίζουν τον περισσότερο καιρό γυμνά».

Μετά τα δώδεκα, δεν φοράνε πια χιτώνα παρά μόνο ένα ιμάτιο, το ίδιο όλο το χρόνο. Κοιμούνται σε κοινούς κοιτώνες επάνω σε στρώματα από καλάμια. Δεν κάνουν μπάνιο και δεν αλείφονται με λάδι, παρά μόνο στις πολύ σπάνιες γιορτάσιμες μέρες. Για κάθε παράπτωμα, και το πιο ελαφρό ακόμη, μαστιγώνονται σκληρά. Επίτηδες, στα κοινά δείπνα τους δίνουν κακής ποιότητας τροφή και λίγη, για να τα κάνουν να κλέβουν τρόφιμα και να τα μαθαίνουν στην τόλμη και στο δόλο. Είναι γνωστή η ιστορία του σπαρτιατόπουλου που είχε πιάσει ένα αλεπουδάκι και το κρατούσε κρυμμένο κάτω από το ιμάτιό του, και για να μην φανερωθεί προτίμησε να του ξεσχίσει το ζώακι την κοιλιά του παρά να φωνάξει ... και πέθανε υπομένοντας τον πόνο.»

(F. Robert, Ιδιωτικός και δημόσιος βίος των αρχαίων Ελλήνων, σελ. 108-110)

«Κάθε Σπαρτιάτης για να κρατήσει την κοινωνική του θέση ως ένας από τους ομοίους, έπρεπε να εκτελεί τις νομικές απαιτήσεις (τα νόμιμα) να γίνει καλός στρατιώτης. Τη διαδικασία αυτή έχουν αντιληφθεί μερικοί νεώτεροι μελετητές ως μια παρατεταμένη τελετή μύησης αλλά, οποιοσδήποτε κι αν είναι οι αρχές της, είναι σαφές από τον Ξενοφώντα και τον Πλούταρχο ότι ως την κλασική περίοδο ο κύριος σκοπός της ήταν η στρατιωτική επάρκεια. Η πρώτη από τις απαιτήσεις ερχόταν λίγο μετά την γέννηση. Όταν γεννιόταν ένα αγόρι, ο πατέρας έπρεπε να το πάει για επιθεώρηση για να πάρει την άδεια να το μεγαλώσει. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι «ο πατέρας δεν είχε εξουσία να αναθρέψει το νήπιο, αλλά το πήγαινε σε ένα μέρος που λεγόταν λέσχη, όπου κάθονταν τα γεροντότερα μέλη της φυλής και επιθεωρούσαν το παιδί. Αν ήταν γεροδεμένο και εύρωστο, του παρήγγελλαν να το αναθρέψει, παρέχοντάς του έναν από τους 9.000 κλήρους, αλλά αν ήταν ελαττωματικό και άσχημο, το έστελναν μακριά στις λεγόμενες Αποθέτες, ένα μέρος σαν βάραθρο κοντά στον Ταϋγετο, πιστεύοντας ότι ήταν καλύτερο και για το ίδιο και για την πόλη να μη ζήσει αν εν ήταν ευθύς από τη γέννησή του πλασμένο για καλή υγεία και σωματική δύναμη».

Η έκθεση ανεπιθύμητων νηπίων ήταν κοινή συνήθεια σε όλη την Ελλάδα, αλλά έξω από τη Σπάρτη γινόταν συνήθως μόνο με την πρωτοβουλία των ιδίων των γονιών. Το νήπιο δεν θανατωνόταν, επειδή αυτό θα επέφερε την ενοχή της ανθρωποκτονίας, αλλά αφηνόταν σε ένα ανοικτό μέρος όπου πιθανώς θα πέθαινε από έλλειψη φροντίδας. Οι γυναίκες δεν έλουζαν τα βρέφη με νερό, αλλά με κρασί, για να δοκιμάσουν την κράση τους. Γιατί λέγεται ότι τα επιληπτικά κι ασθενικά βρέφη πεθαίνουν μη μπορώντας να υποφέρουν τον άκρατο οίνο, ενώ σκληραίνει και δυναμώνει την κράση των υγιών. Η Σπάρτη έπασχε από ολιγαριθμία. Αυτό σε συνδυασμό και με την σκληρή, με τα δικά μας κριτήρια, συνήθεια της «απόθεσης» των ανάπηρων παιδιών στον Καιάδα, εξηγεί γιατί ο Σπαρτιάτης νομοθέτης που παραδοσιακά είναι γνωστός ως Λυκούργος, έδωσε γενναία κίνητρα προς την κατεύθυνση της πολυτεκνίας:

όποιος αποκτούσε τρεις γιους απαλλασσόταν από την στρατιωτική υπηρεσία, κι όποιος αποκτούσε τέσσερις απαλλασσόταν από κάθε φορολογική υποχρέωση.»

(Macdowell D. M., Το σπαρτιατικό δίκαιο, σελ. 85)

Στο μύθο (όπως εκείνος του Οιδίποδα) και στη Νέα Κωμωδία ένα νήπιο που εκτέθηκε, συχνά βρισκόταν και ανατρεφόταν από κάποιον άλλο, αλλά στη Σπάρτη ήταν ίσως παράνομο να σώσει κανείς ένα νήπιο από το βάραθρο. Η λέσχη, όπου ονομαζόταν **επιθεώρηση**, ήταν ένα μέρος όπου σύχναζαν οι Σπαρτιάτες όταν δεν ασχολούνταν με τα στρατιωτικά, το κυνήγι, ή τα αθλητικά. Υπήρχαν διάφορα τέτοια μέρη με διάφορα ονόματα και πιθανώς κάθε φυλή κανονικά χρησιμοποιούσε ένα ιδιαίτερο μέρος για τις συναθροίσεις της. Οι άνθρωποι που έκαναν την επιθεώρηση ήταν οι γεροντότεροι της φυλής. Δεν δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες, αλλά είναι εύκολο να φανταστούμε ότι οι γεροντότεροι κάθε φυλής συναντιόνταν σε τακτά χρονικά διαστήματα για να επιθεωρήσουν αγόρια που τους έφεραν, και να τα δεχθούν ή να τα απορρίψουν ως νέα μέλη της φυλής. Οποιοδήποτε παιδί που δεν υφίστατο αυτού του είδους την επιθεώρηση θα αποκλειόταν από τη φυλή και την ιθαγένεια.

Ο Σπαρτιάτης πολίτης έπρεπε να έχει Σπαρτιάτες γονείς και είναι πολύ πιθανό ότι οι γέροντες ικανοποιούνταν σε αυτό το σημείο πριν αποδεχτούν το αγόρι στη φυλή (όπως στην είσοδο ενός Αθηναίου αγοριού στη φατρία ή το γένος). Αλλά ένα γερό παιδί που βρέθηκε ότι ο γονιός του δεν ήταν Σπαρτιάτης δεν ήταν υποχρεωτικό να εκτεθεί. Η κατηγορία αυτή ήταν μια τάξη από την οποία προερχόταν μερικοί μόθακες.

Αν επιτρεπόταν σε ένα αγόρι στη Σπάρτη να ζήσει, ανατρεφόταν από τους γονείς του μόνο έως τα επτά του χρόνια, κι ύστερα γινόταν δεκτό στο σύστημα της δημόσιας εκπαίδευσης, που κάποτε ονομαζόταν η αγωγή από την οποία εξαιρούνταν μόνο οι διάδοχοι των βασιλέων. Από τότε και στο εξής, τα αγόρια ζούσαν μαζί σε ομάδες. Λέξεις που χρησιμοποιούνταν για τις ομάδες των αγοριών είναι ίλα, αγέλα, και βουά. Επικεφαλής κάθε ίλης είναι ένας εἰρην. Ανάμεσα στα άλλα υπογραμμίζουμε τα μικρά ποσά τροφής και ιματισμού που επιτρέπονταν στα αγόρια, τη σκληρή φυσική άσκηση, και την κοσμιότητα συμπεριφοράς στα δημόσια μέρη. Δεν ήταν απλώς μια εκγύμναση στις τεχνικές του πολέμου, αλλά σκόπευε επίσης να ενσταλάξει τις αρετές της «*αιδούς και της πειθούς*» (Ξενοφώντος Λακεδαιμονίων Πολιτεία 2.2). Οι Σπαρτιάτες έμαθαν από τους νόμους του Λυκούργου «*καταφρονειν των ηδωνων και αρχειν τε και αρχεσθαι*», «να περιφρονούν τις ηδονές» και να «άρχουν και να άρχονται» (Πλούτ. Ηθικά Νικομάχεια 210a και 212b, αρ. 20 και 50-1). Για το κρατικό μονοπώλιο στην αγωγή των νέων η Yvon Garlan (La guerre dans l' antiquete, Paris, 1972) υποστηρίζει ότι στην Σπάρτη αυτό δεν αποδυναμώθηκε. Το μονοπώλιο αυτό και οι βουαί είναι όπως ήδη αναφέραμε, δύο στοιχεία καθοριστικά του Σπαρτιατικού παιδαγωγικού συστήματος.

Σχετικά τώρα με τον τρόπο ζωής κι αγωγής των νέων συντρόφων της αγέλης ο Πλούταρχος μας πληροφορεί: «ο Λυκούργος δεν επέτρεπε να παραδίδουν τα παιδιά των Σπαρτιατών ούτε σε αγορασμένους, ούτε σε μισθωτούς παιδαγωγούς, ούτε επιτρεπόταν στον καθένα να ανατρέφει και να

εκπαιδεύει τον γιο του όπως ήθελε. Όλους τους παρελάμβανε ο ίδιος και τους κατέτασσε σε ομάδες, αναγκάζοντάς τους να ζουν και να συναναστρέφονται μαζί, τους συνήθιζε να παίζουν μαζί και να εργάζονται μαζί. Αρχηγό της ομάδας έκανε εκείνον, ο οποίος διακρινόταν στην ευφυΐα και ήταν ορμητικότερος στις φιλονικίες. Σε αυτόν πρόσεχαν όλοι, τον υπάκουαν, όταν διέταζε, και υπέμεναν, όταν τιμωρούσε, ώστε η παιδεία ήταν άσκηση πειθαρχίας». (Λυκ. 16.5). Ο αγελαίος τρόπος ζωής υποβίβαζε την παιδεία σε μελέτη ευπειθείας. Τα συσσίτια και τα γυμνάσια ήταν αποτέλεσμα του στόχου της αγωγής.

Ο Antony Andrewes (Greek Society, (Pelikan Books), 1967 (ελληνική μετάφραση Ανδρέα Παναγόπουλου, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα 1983, σσ. 307-8)) μας δίνει σε αδρές γραμμές τα κύρια σημεία της αγωγής των νέων της Σπάρτης: «οι μεγάλοι όμως δεξιότεχνες του συστήματος των οπλιτών ήταν οι αριστοκράτες *όμοιοι* της Σπάρτης. Αρχαίοι θεωρητικοί δεν αμφέβαλλαν ότι η ειδική εκπαίδευση και η σωματική εκγύμναση που έκανε τους Σπαρτιάτες να ξεχωρίζουν από τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, αποσκοπούσαν ακριβώς στο να εμποτίσουν την Σπαρτιατική νεολαία με τις οπλιτικές αρετές. Η σκληρή σωματική άσκηση, η αντοχή στην πείνα, το ελαφρό ντύσιμο, η άμιλλα σε αγώνες και χορούς, η προγονική σοφία σε στίχους ή σε πεζό λόγο, όλα αυτά αποτελούσαν τη ζωή τους. Υπήρχαν περίοδοι που ο μυσούμενος νέος έπρεπε να απομονωθεί εντελώς, να κρύβεται στην εσοχή και να ζει με ό,τι μπορούσε να κλέψει. Έπρεπε επίσης να υποστεί δοκιμασίες μεγάλης σκληρότητας, όπως ήταν η περίφημη τελετή του μαστιγώματος στο βωμό της Άρτεμης Ορθίας, που αργότερα διατηρήθηκε ως θέαμα που προσέλκυε τους Ρωμαίους περιηγητές. Έκπληξη επίσης προκαλούσε στην Ελλάδα και η έντονη αθλητική άσκηση στην οποία υποβάλλονταν τα κορίτσια».

Στα δεκάξι χρόνια, το παιδί περνούσε από την παιδική ηλικία στη νεότητα. Οι είρηνες υφίστανται πολλές διαδοχικές μυήσεις, που είναι αποδείξεις αντοχής και συγχρόνως τελετές με μαγικό χαρακτήρα, συχνά με χορούς και μασκαράτες. Στο βωμό της Ορθίας Αρτέμιδος έφηβοι χωρισμένοι σε δύο αντίπαλες ομάδες πρέπει να έλθουν να κλέψουν τυριά και αυτό το «μεγάλο παιχνίδι» γίνεται αφορμή να δώσουν και να πάρουν μερικά χτυπήματα με το μαστίγιο. Η πιο παράξενη δοκιμασία ήταν η **κρυπτεία**: αφού για ένα διάστημα ο νέος απομακρυνόταν και ζούσε μόνος και κρυμμένος στην εσοχή σαν λυκάνθρωπος κυνηγούσε τη νύχτα είλωτες (δηλ. τους δούλους των Σπαρτιατών) και σκότωνε τουλάχιστον έναν.

Τα πρόσωπα που είχαν την νομική εξουσία να δίνουν διαταγές και να επιβάλλουν τιμωρίες στα αγόρια ήταν ο παιδονόμος και ο *είρην*, σύμφωνα με τον Πλούτ. Λυκ. 17.2. Ο παιδονόμος διοριζόταν «από τους άνδρες εκείνους από τους οποίους πληρώνονται τα ύψιστα αξιώματα» (τους Σπαρτιάτες), και είχε μερικούς νέους ως *μαστιγοφόρους* για να επιβάλλους την τιμωρία όταν χρειαζόταν (Λακ. Πολ. 2.2). Ωστόσο, ο συνολικός αριθμός των Σπαρτιατικών αγοριών οποιαδήποτε στιγμή πριν από τον 4^ο αι. ήταν ίσως πάνω από χίλιοι, κι ένας άνδρας δεν είναι δυνατόν να οργάνωνε όλες τις καθημερινές δραστηριότητές τους. Επομένως, τον περισσότερο χρόνο πρέπει να τους επιθεωρούσαν οι είρηνες. Ένα καθήκον του ειρένα είναι η διανομή τροφής.

Αλλά ο παιδονόμος και οι εἰρηνες δεν ήταν τα μόνα πρόσωπα που είχαν εξουσία πάνω στα αγόρια. Ὡστε, ακόμη κι αν ο παιδονόμος απουσίαζε για να μην ήταν ποτέ χωρίς αρχηγό τα παλικάρια, αυτός (ο Λυκούργος) έδινε εξουσία στον κάθε πολίτη που ήταν παρών σε οποιαδήποτε ευκαιρία να δίνει στα αγόρια οποιαδήποτε εντολή νόμιζε ορθή, και να τους τιμωρεί, αν έκαναν κάτι στραβό. Κάθε Σπαρτιάτης κυβερνά τους γιούς των άλλων, όπως επίσης και τους δικούς του.

Συχνά, κι όταν ακόμη μεγαλύτεροι ήταν παρόντες και πρόσταζαν, ο εἰρηνας συνήθιζε να τιμωρεί τα παιδιά, δείχνοντας αν τα τιμωρούσε λογικά κι όπως έπρεπε. Τη στιγμή που επέβαλλε την τιμωρία δεν διακοπτόταν, αλλά αφού τα παιδιά απομακρύνονταν, έδινε εξετάσεις για να δει αν είχε επιβάλλει τιμωρία πιο σκληρή απ' ό,τι έπρεπε, ή αντίθετα χαλαρή και απρόσεκτη. Ίσως ήταν συνηθισμένο για τον παιδονόμο να έχει, με ανεπίσημα μέσα, έναν αριθμό άλλων πολιτών να τον βοηθούν. Κι αυτοί μπορεί να ήταν άνδρες που ονομάζονταν **άμπαιδες**, μια λέξη που σημαίνει : εκείνοι που φροντίζουν τα αγόρια ανάμεσα στους Λακεδαιμονίους.

Κανένα κείμενο δεν προδιαγράφει οποιονδήποτε νομικό περιορισμό για τις ποινές που οι εἰρηνες μπορούσαν να επιβάλλουν, αλλά σίγουρα μόνο ορισμένα είδη τιμωρίας επιδοκιμάζονταν από την κοινωνική συμβατικότητα. Ο Πλούταρχος αναφέρει "*πληγαί και το πεινήν*", "χτυπήματα και πείνα" (Λυκ. 17.6), κι αυτά μπορεί να ήσαν πράγματι τα δύο πιο συνηθισμένα είδη τιμωρίας για τα αγόρια. Η τελική ποινή για ένα παιδί που δέιλιαζε από τις απαιτήσεις που είχαν από αυτό, ήταν ο αποκλεισμός του από τα πολιτικά δικαιώματα. Αλλά, παρ' όλη την εξουσία που δίδοταν σε άλλους, ο πατέρας εθεωρείτο ακόμη ότι είχε την πρωταρχική ευθύνη για την πειθαρχία των παιδιών του.

Από την νομική άποψη, μια από τις πιο ενδιαφέρουσες απόψεις της αγωγής είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται η κλοπή. Για να μην υποφέρουν πάρα πολύ από την πείνα, αν και (ο Λυκούργος) δεν τους επέτρεπε να παίρνουν ο,τιδήποτε χρειάζονταν χωρίς φασαρία, τους επέτρεψε να κλέβουν μερικά πράγματα για να ανακουφίσουν την πείνα τους... με τόση επιμέλεια εκπαιδεύσε τα αγόρια με αυτό τον τρόπο, επειδή ήθελε να τα κάνει πιο ικανά στην προμήθεια εφοδίων και πιο πολεμικά. Τιμωρούν εκείνους που συλλαμβάνονται, επειδή αυτοί δεν τα καταφέρνουν να κλέβουν χωρίς να γίνονται αντιληπτοί.

Οι Σπαρτιάτες αποστέλλουν τα αγόρια τους κάθε μέρα, αμέσως μετά το γευτήριό με όποιους συντρόφους αυτοί επιθυμούν, υποτίθεται για να κυνηγήσουν, αλλά στην πραγματικότητα για να κλέψουν από εκείνους που ζουν στην ύπαιθρο. Η πρακτική είναι ότι αυτοί που συλλαμβάνονται τιμωρούνται με πρόστιμο και με ραβδισμούς, αλλά εκείνοι που διαπράττουν τα πιο πολλά κακουργήματα και μπορούν να διαφύγουν την αποκάλυψη έχουν μεγαλύτερη φήμη ανάμεσα στα αγόρια, κι όταν ενταχθούν στην τάξη των ανδρών, αν παραμείνουν στις συνήθειες τις οποίες άσκησαν ως νέοι, έχουν σειρά για τα πολύ μεγάλα αξιώματα.

«Οι Σπαρτιάτες ανάμεσα στις ηλικίες των είκοσι και τριάντα ήταν αυτοί που ονομάζονταν με διάφορα ονόματα οι **ηβώντες** ή **τα δέκα αφ' ήβης** ή **είρηνες**. Δεν ήταν πια αγόρια, κι ωστόσο δεν ήταν ακόμη πολίτες με πλήρη δικαιώματα. Τους επιτρεπόταν να τρέφουν μακριά μαλλιά κι όμως κοιμούνταν ακόμη σε έναν κεντρικό κοιτώνα, όχι στο σπίτι, και δεν έκαναν τα δικά τους ψώνια. Δεν τους επιτρεπόταν να κατέχουν αξίωμα.

Ο είρην ίσως είχε απαλλαγεί από την στρατιωτική υπηρεσία, αφού τα αγόρια δεν μπορούσαν να διακόψουν την εκπαίδευσή τους στη διάρκεια του πολέμου. Άνδρες της ηλικίας αυτής υπόκεινταν σε στρατιωτική υπηρεσία. Πραγματικά, τα δέκα αφ' ήβης ήταν πιθανώς το πιο δραστήριο τμήμα του στρατού. Ο Ξενοφώντας αφηγείται επίσης μια περαιτέρω διαδικασία για επιλογή ανάμεσά τους (οι έφοροι επιλέγουν τρεις από αυτούς, που βρίσκονται στην ακμή τους. Αυτοί ονομάζονται ιππαγρέται. Ο καθένας από αυτούς εγγράφει εκατό άνδρες, δίνοντας εξηγήσεις για το λόγο που προτίμησε αυτούς κι απέρριψε τους άλλους. Εκείνοι που δεν κατάφεραν να τύχουν της τιμής να εγγραφούν, μάχονται κι εναντίον εκείνων που τους απέπεμψαν κι εκείνων που επιλέγησαν στην θέση τους και παρακολουθούν ο ένας τον άλλον, σε περίπτωση που σημειώνεται κάποια παρεκτροπή από εκείνα που νομίζονται ότι φέρνουν τιμή...γιατί και γρονθοκοπούνται για τον ανταγωνισμό οπουδήποτε συναντηθούν, αλλά κάθε περαστικός έχει την εξουσία να χωρίσει αυτούς που συγκρούονται. Αν κάποιος δεν υπακούει στη διαταγή αυτού που προσπαθεί να τους χωρίσει, ο παιδονόμος τον πάει στους εφόρους κι αυτοί τον τιμωρούν αυστηρά, θέλοντας να τον κάνουν να μην αφήνει τον θυμό του να υπερισχύει της υπακοής στους νόμους».

Οι τριακόσιοι τους οποίους επέλεξαν αποτελούσαν το επίλεκτο σώμα του σπαρτιατικού στρατού. Τον 5^ο αι. ήσαν γνωστοί ως οι *ιππείς*, «το ιππικό» (Ηρόδοτος, 8.124.3, Θουκυδίδης 5.72.4), και ίσως σε παλαιότερους χρόνους ήταν έφιπποι, μολονότι στους κλασικούς χρόνους δεν είχαν στην πραγματικότητα άλογα (Στράβωνας 10.4.18). Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 5^{ου} αι. οι Σπαρτιάτες δεν είχαν έφιππους στρατιώτες (Θουκ. 4.55.2). Αλλά τον 4^ο αι. είχαν, και ο όρος *ιππείς* χρησιμοποιούνταν γι' αυτούς (Ξενοφ. Λακ. Πολ. 11.2, Ελλ. 6.4.10).»

(Macdowell D. M., Το σπαρτιατικό δίκαιο, σελ. 103-104)

Δύο σημεία νομικού ενδιαφέροντος προκύπτουν από την έκθεση του Ξενοφώντα γι' αυτό το σώμα. Το πρώτο είναι ότι οποιαδήποτε περαστικός (αλλά σίγουρα αυτό σημαίνει μόνο οποιοσδήποτε Σπαρτιάτης) είχε την εξουσία να πει σε δύο νέους να σταματήσουν τη μάχη, και η διαταγή του είχε την δύναμη νομικής απαγόρευσης. Δεν τιμωρούνταν επειδή μάχονταν, αλλά μόνο επειδή συνέχιζαν να μάχονται αφού κάποιος τους είπε να σταματήσουν. Το δεύτερο είναι η θέση του παιδονόμου σε σχέση με τους νέους. Ενδιαφερόταν γι' αυτούς, όπως και για τα αγόρια. Ωστόσο δεν μπορούσε απλώς να τους τιμωρήσει, όπως τιμωρούσε τα αγόρια, αλλά ήταν υποχρεωμένος να τους πάει μπροστά στους εφόρους για κρίση. Αυτό απεικονίζει την αμφίβολη κοινωνική θέση των νέων ανάμεσα στα είκοσι και τα τριάντα. Κάθε Σπαρτιάτης υπέκειτο σε στρατιωτική υπηρεσία έως την ηλικία των εξήντα, σαράντα χρόνια μετά την ενηλικίωση (τετταράκοντα αφ' ήβης, Ξεν. Ελ. 5.4.13, Πλούτ. Αγησίλαος 24.3).

Σε όλο εκείνο το διάστημα ήταν υποχρεωμένος να γυμνάζεται και να είναι σε καλή φυσική κατάσταση και σε επιφυλακή. Ο σκοπός του νόμου που απαγόρευε την χρησιμοποίηση φανού, όταν βάδιζε κανείς στο σκοτάδι ήταν προφανώς να εξασφαλίζει ότι ένας θα παρέμενε σε υψηλό επίπεδο ετοιμότητας. Οι ασκήσεις ήταν αναγκαίες από τον νόμο.

Το να αποτυγχάνει συνεχώς ένας Σπαρτιάτης να βρίσκεται σε καλή φυσική κατάσταση είχε ως συνέπεια την απώλεια των πολιτικών δικαιωμάτων του, σύμφωνα με την αρχή που δηλώνεται στον Ξεν. Λακ. Πολ. 10.7. Μόνο μετά το εξηκοστό έτος μπορούσε να ξεκουραστεί χωρίς να τιμωρηθεί.

«Ο Λυκούργος αναφέρει έναν νόμο που καθόριζε ως τιμωρία τον θάνατο για την λιποταξία: *«έκαναν νόμο για όλους εκείνους που δεν ήταν πρόθυμοι να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο για την πατρίδα τους, που διελάμβανε ρητά ότι έπρεπε να πεθάνουν»*. Υπάρχει επίσης μια φθαρμένη πρόταση στα Πολιτικά του Αριστοτέλη 1285, 7-10, που υπονοεί ότι ο βασιλιάς μπορούσε να εκτελέσει επιτόπου έναν λιποτάκτη στη μάχη. Θα πρέπει επομένως να δεχθούμε ότι η θανατική ποινή επιβαλλόταν για λιποταξία. Υπάρχει ωστόσο άλλη μαρτυρία ότι η ποινή για δειλία ήταν στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Πώς διακρινόταν η δειλία που άξιζε θάνατο από την δειλία που της άξιζε απλώς στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, δεν μας λέει κανείς. Μπορεί να μην καθοριζόταν διάκριση κι αφηνόταν απλώς στην διακριτική ευχέρεια του βασιλιά να διατάξει την εκτέλεση, αν το θεωρούσε ορθό στον πυρετό της μάχης.»

(Macdowell D. M., Το σπαρτιατικό δίκαιο, σελ. 108-109)

Οι γυναίκες δεν μπορούσαν να γίνουν στρατιώτες. Η κύρια αποστολή τους μέσα στο σύστημα που τους απέδωσε ο Λυκούργος ήταν να γεννούν αγόρια που θα ήταν οι στρατιώτες της επόμενης γενιάς. Αν και τα κορίτσια δεν υποβάλλονταν στην αυστηρή ανατροφή που υφίσταντο τα αγόρια και ζούσαν πάντοτε πιο πολύ στο σπίτι παρά σε ένα μέρος διαμονής που οργανώνονταν από το κράτος, λαμβάνονταν μέτρα για να εξασφαλίζουν ότι ήταν σωματικά κατάλληλες για να γεννούν παιδιά.

«Όλα τα κορίτσια στην Σπάρτη εδίδασκοντο χορικά άσματα. Αποτελούν δε κατά πάσα πιθανότητα τάξεις, όπως και τα αγόρια, και κύκλους, ώστε όταν επρόκειτο να αγωνιστούν ή να χορέψουν γνώριζαν πώς να συνταχθούν. Παρακολουθούσαν επίσης οι κόρες των Σπαρτιατών τους αγώνες και τις γυμνοπαιδιές των αγοριών και επευφημούσαν κι αυτές. Φορούσαν συνήθως σχιστό χιτώνα, ώστε να φαίνεται ο μηρός τους (*φαινομηρίδες*) ή ιμάτιο χωρίς ζώνη και χωρίς χιτώνα πάνω από αυτό.

Μετά τον γάμο τους οι γυναίκες στη Σπάρτη ήταν δέσποινες του οίκου τους περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Ελλάδας. Είχαν την οικονομική και διοικητική διαχείριση του σπιτιού τους, πολλές φορές χωρίς την συνεργασία των ανδρών τους. Η οικονομική τους οντότητα έγινε ισχυρότερη κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όταν ο αριθμός των ανδρών είχε μειωθεί σημαντικά, ενώ τα δύο πέμπτα των κλήρων είχαν περιέλθει στα χέρια των γυναικών.

Για το λόγο αυτό πιθανώς κατά τον 4^ο αι. π.Χ. οι Σπαρτιάτισσες κατηγορούντο ως *ακρατείς και αυθάδεις* (Πλατ. Νομ. VII 806^A και Πλούτ. Λυκ.

13). Κι αναφέρεται ότι η μοιχεία ήταν ανύπαρκτη στη Σπάρτη, αλλά ίσως αυτό οφείλετο στο ότι η σύναψη οποιουδήποτε δεσμού, τουλάχιστον για τις άγαμες, δεν θεωρείτο επιλήψιμη, υπήρχε όμως η έκφραση **λακωνικός τρόπος**, η οποία δήλωνε την ελευθεριότητα των Σπαρτιατισσών.

Σημειωτέον ότι οι Σπαρτιάτισσες δεν χρησιμοποιούσαν καλλυντικά, κοσμήματα κι αρώματα, ενώ τα ενδύματά τους ήταν απλά. Των άγαμων ήταν σχιστά στα πλάγια, για την ελεύθερη κίνηση των μηρών, των εγγάμων συνοδευόταν από καλύπτρα. Όμως, εθεωρούντο οι ωραιότερες γυναίκες της Ελλάδας. Οι έγγαμες, απαγορευόταν να έχουν μακριά μαλλιά. Ήταν όμως περήφανες για την πνευματική τους καλλιέργεια, κατά τον Πλάτωνα (Νομ. VII 806^Α). Κατά τον Αριστοφάνη (Λυσιστ. 1237) υπήρχε και μία Σπαρτιάτισσα ποιήτρια. Εξ άλλου, κατά τον Ιάμβλιχο (Β. Πυθ. 267) αρκετές γυναίκες της Σπάρτης ήσαν Πυθαγόρειες.

Αλλά στην διαμόρφωση του χαρακτήρα των γυναικών της Σπάρτης συνετέλεσαν κι άλλοι παράγοντες. Εν πρώτοις, οι Δωριείς που εγκαταστάθηκαν στην Κοίλη Λακεδαίμονα κι αποτέλεσαν μια στρατιωτικο-ποιμενική κοινωνία, παρείχαν (όπως συμβαίνει στις κοινωνίες αυτού του είδους) ελευθερία στις γυναίκες τους. Αυτή η ελευθερία μπορεί να παραλληλισθεί με κάποιο μέτρο με την ελευθερία και την ανεξαρτησία που παρείχαν οι Σαρακατσαναίοι και οι Σουλιώτες στις γυναίκες τους, οι οποίες διαδραμάτιζαν σπουδαίο ρόλο στην κοινωνία τους.

Οπωσδήποτε όμως άλλος σημαντικός παράγοντας για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των γυναικών στη Σπάρτη ήταν και η απουσία των Σπαρτιατών από την πόλη, εξαιτίας των πολέμων. Οι Σπαρτιάτισσες συγκρινόμενες με το σύνολο των γυναικών των άλλων ελληνικών πόλεων, παρουσίαζαν μια χειραφέτηση. Εκτός από τους παραπάνω λόγους, η χειραφέτηση αυτή οφειλόταν στο ότι ζούσαν σχεδόν μόνες τους στο σπίτι, δεδομένου ότι η ζωή των ανδρών τους ήταν «υπό παρακολούθηση» από το πρωί ως το βράδυ κι από την νεαρότατη ηλικία ως το γήρας τους. Υπήρχε ακόμη θεσμός κατά τον οποίο μεταξύ αδελφών υπήρχε κοινή σύζυγος και κοινά τέκνα. Επίσης υπήρχε θεσμός, κατά τον οποίο, εάν δεν είχε κάποιος την ικανότητα να αποκτήσει τέκνα, μπορούσε να καλέσει ένα φίλο του, ενώ μπορούσε ακόμα και να συναχθεί γάμος μεταξύ ετεροθαλών αδελφών (από διαφορετικό όμως πατέρα).

Έπειτα η διάπλαση ρωμαλέων γυναικείων σωμάτων, μέσω της γυμναστικής άσκησης, δεν συντελούσε στη διάπλαση λεπτού γυναικείου χαρακτήρα. Εξάλλου, λέγεται ότι η γονιμότητά τους ήταν σχετικά μικρή. Δεν ήταν δηλαδή πιθανόν μόνο οι πόλεμοι αιτία της μείωσης του αριθμού των Σπαρτιατών, αλλά υπήρχε και κάποια σχετική αγωνία των γυναικών τους. Εκτός όμως αυτού, υπήρχε και μια σχετική αποστροφή των Σπαρτιατισσών προς τις πολλές μητρικές φροντίδες, η οποία περιορίζει των αριθμό των παιδιών, συγχρόνως όσον αφορά τις οικονομικές ανάγκες, αυτές τον περιορίζαν ακόμα περισσότερο. Εάν ληφθεί υπόψιν ότι οι *υπομείονες* (αυτοί που δεν είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι) ήταν μετά τον 4^ο αι. πολλοί, η Σπάρτη

τότε κατάντησε να είναι πόλη με πολλούς άπορους (γιατί δεν επιτρεπόταν σ' αυτή η άσκηση βιοποριστικού επαγγέλματος).

Η πολιτεία βεβαίως έλαβε μέτρα ώστε να ευνοηθεί η πολυτεκνία. Κατά βάθος όμως, το κακό αυτό είχε άλλη ουσιαστική αιτία. Ο αδιαίρετος κλήρος, κατά την παλαιά αριστοκρατική παράδοση, ερχόταν στον πρωτότοκο. Γι' αυτό οι άνθρωποι φρόντιζαν να μην έχουν πολλά παιδιά, γιατί αυτά μοιραίως θα δυστυχούσαν. Ήδη, ο Ησίοδος (Έργα και Ημέραι) παραθέτοντας την αριστοκρατική αυτή παράδοση, λέει «κι ο Θεός να δώσει ένα παιδί, το οποίο να κυβερνά τη πατρική περιουσία». Αναφέρεται ότι ο ίδιος ο Λυκούργος είχε μόνο έναν γιο.

Ο Λυκούργος επιχείρησε να κατατάξει τις Σπαρτιάτισσες στους ίδιους νόμους με τους άνδρες, αλλά βρήκε μεγάλη αντίδραση από το γυναικείο φύλο και παραιτήθηκε τελικά της προσπάθειάς του. Η παράδοση όμως αυτή, που προϋποθέτει υπεροχή του γυναικείου φύλου έναντι του ανδρικού, ανάγεται σε μεταγενέστερη εποχή, μετά το 400 π.Χ., όταν δημιουργήθηκε οικονομική ολιγαρχία στη Σπάρτη και όταν πολλοί κλήροι συνενώθηκαν και περιήλθαν στα χέρια των γυναικών.»

(Χρ. Καρδάρα, Οι Λακεδαιμόνιοι, σελ. 152-154)

Στην αθηναϊκή κωμωδία μια Σπαρτιάτισσα παρουσιάζεται σαν υπέροχο σωματικά είδος του φύλου της αρκετά δυνατή για να πνίξει ταύρο (Αριστοφ. Λυσιστ. 74-84). Γι' αυτό προκαλεί εντύπωση ότι ο Αριστοτέλης επικρίνει τον στρατιωτικό νόμο, επειδή επέτρεπε στις γυναίκες σε αντίθεση με τους άνδρες, να ζουν άσωτα και με πολυτέλεια. Αναφέρει μια παράδοση ότι ο Λυκούργος παράτησε μια προσπάθεια να φέρει τις γυναίκες κάτω από τον έλεγχο του νόμου (Πολ. 1269b 19-23, 1270a 6-8). Ίσως ο καλύτερος τρόπος συμφιλίωσης των δηλώσεων αυτών με τις άλλες μαρτυρίες είναι να υποθέσουμε ότι οι γυναίκες δεν χρειαζόταν πια να συνεχίζουν να ασκούνται ύστερα από τη γέννηση των παιδιών, ή αφού πέρασαν την ηλικία που μπορούσαν να γεννήσουν παιδιά.

«Για να είναι κανείς Σπαρτιάτης έπρεπε να είχε γεννηθεί από πατέρα και μητέρα Σπαρτιάτες, *«εξ αμφοιν αστοιν»*. Επιπλέον, έπρεπε να είναι από νόμιμο γάμο. Αλλά αυτό δεν ήταν ανυπέρβλητο εμπόδιο, γιατί εάν γεννιόταν κάποιο παιδί από παράνομο γάμο, γινόταν υιοθεσία κι έπαυε να είναι αυτό παράνομο. Απαγορευόταν στους Σπαρτιάτες η τεκνοποίηση με ξένες γυναίκες (μη Σπαρτιάτισσες) και τα παιδιά που γεννιόνταν από τέτοιο δεσμό δεν αναγνωρίζονταν από τον Σπαρτιατικό νόμο. Αλλά οι περιπτώσεις αυτές ήσαν περιορισμένες. Κυρίως υπήρχαν εξώγαμες σχέσεις μεταξύ Σπαρτιατών και ειλωτίδων. Αν ο Σπαρτιάτης δεν δήλωνε το εξώγαμο παιδί αυτό ανατρεφόταν ως είλωτας. Εάν όμως προέβαινε στην δήλωσή του, τότε είχε το δικαίωμα μαζί με τα άλλα νόμιμα τέκνα του και το παιδί αυτό ονομαζόταν *μύθωνας* ή *μόθακας* κι ήταν ελεύθερος άνθρωπος, όχι όμως πολίτης.

Ο γάμος γινόταν με αρπαγή, ακόμα και με εικονική αρπαγή, έστω κι αν δεν υπήρχε ανάγκη. Γινόταν με αρπαγή, ακόμα κι όταν θεσπίστηκε ο θεσμός της προίκας, ο οποίος προϋπέθετε την συγκατάθεση των γονιών και από τα

δύο μέρη. Πότε εισήχθη ο θεσμός της προίκας είναι άγνωστο. Πάντως υπήρχε κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Ο Σπαρτιάτης μπορούσε να παραμείνει για κάποιο χρονικό διάστημα της ημέρας στο σπίτι του, εφόσον συμπλήρωνε το τριακοστό έτος, αλλά μπορούσε να νυμφευθεί μόλις συμπλήρωνε το εικοστό έτος. Πιστεύεται από τους ερευνητές ότι ο συναπτόμενος γάμος μεταξύ του εικοστού και του τριακοστού έτους δεν ήταν επίσημος, αλλά είχε την θέση του αρραβώνα με συμβίωση.

Ο σύνδεσμος μεταξύ ανδρών και γυναικών στη Σπάρτη ήταν χαλαρός, δεδομένου ότι όλη την ημέρα οι άνδρες ήταν με τους φίλους τους από το όγδοο έτος της ηλικίας τους. Είχαν κοινό δωμάτιο με τις γυναίκες τους, αλλά δεν έτρωγαν στο ίδιο τραπέζι. Η φροντίδα για την ανατροφή των παιδιών, μέχρι το όγδοο έτος της ηλικίας τους ήταν μονομερής και ετεροσκελής. Ενώ όμως ο σύνδεσμος συζύγων ήταν χαλαρός, αντιστοίχως ενισχυόταν ο σύνδεσμος μεταξύ ομοτράπεζων και φίλων. Αυτό γιατί, κι όταν ακόμη δεν ασχολούνταν με τα στρατιωτικά οι Σπαρτιάτες τον υπόλοιπο χρόνο τον περνούσαν με χορούς, δείπνα, γιορτές, αθλητισμό και συζητήσεις οι γεροντότεροι και με ακρόαση των συζητήσεων οι νεότεροι. Ακουγαν με προσοχή όσα λέγονταν για το παρελθόν της πόλης.

Εάν συνέβαινε να πεθάνει Σπαρτιάτης, ο οποίος δεν είχε γιους, και άφηνε άγαμη κόρη, τότε την πάντρευαν οι βασιλείς. Ονομαζόταν αυτή **επίκληρος** ή **πατρωύχος** και **πατρούχος** (η έχουσα τα πατρώα). Έπρεπε επίσης, κατά τον γενικό νόμο περί επικλήρων, να την παντρευτεί ο κοντινότερος συγγενής της από την πλευρά του πατέρα της. Εάν όμως υπήρχαν πολλοί υποψήφιοι, τότε το θέμα ρύθμιζε ο βασιλιάς.

Ο οικογενειακός βίος στη Σπάρτη ήταν δύσκολος. Οι νέοι στην νεαρή ηλικία ήσαν σε συνεχή εκπαίδευση κι όταν πήγαιναν στο στρατό, ασχολούνταν συνεχώς με τα στρατιωτικά και με την κοινή ζωή (ήταν συνεχώς δηλαδή με τους άλλους Σπαρτιάτες: έτρωγαν και διέμεναν με τους άλλους στρατιώτες).

Ο Σπαρτιατικός γάμος, στηριζόμενος στη μονογαμία και στην αρχή της διατηρήσεως του κλήρου, είχε ως αποτέλεσμα να παρουσιάζει αρκετή χαλαρότητα και οι σχέσεις μεταξύ γυναίκας και άνδρα είχε τρωτά σημεία, αλλά και πρωτόγονα στοιχεία. Έτσι:

Εάν ο σύζυγος, επειδή ήταν άρρωστος, δεν είχε ελπίδα να αποκτήσει υγιές παιδί, μπορούσε να τεκνοποιήσει αντ' αυτού κάποιος ρωμαλέος φίλος του (Ξεν. Λακ. Πολ. Ι 7). Εάν η σύζυγος ήταν άρρωστη, μπορούσε ο σύζυγος να ζητήσει την άδεια κάποιου φίλου του να αποκτήσει παιδί με τη σύζυγό του (Ξεν. Λακ. Πολ. Ι, 9). Επειδή ο κλήρος ήταν αδιαίρετος και κληροδοτούνταν στον μεγαλύτερο, συνέβαινε δύο και τρεις αδελφοί να έχουν την ίδια σύζυγο και κοινά παιδιά (Ξεν. Λακ. Πολ. Ι 9). Έτσι, ο κλήρος εκληροδοτείτο στον μεγαλύτερο από τους γιους, αλλά θεωρούνταν κοινή περιουσία για την συντήρηση όλων των αδελφών. Το έθιμο, πολλοί αδελφοί να κατέχουν τον ίδιο κλήρο υπήρχε και στην Κρήτη. Υπάρχει όμως η γνώμη ότι πίσω από το έθιμο αυτό κρυβόταν το πανάρχαιο έθιμο της πολυανδρίας, το οποίο ατόνησε.

Τα έθιμα αυτά είχαν τις ρίζες τους σε παλαιότερους χρόνους, πιθανώς στην εποχή της καθόδου των Ινδοευρωπαϊκών ομάδων στον Ελλαδικό χώρο. Στην ίδια εποχή τις ρίζες τους είχαν κι άλλα πρωτόγονα έθιμα της Σπάρτης.»

(Χρ. Καρδαρά, Οι Λακεδαιμόνιοι, σελ. 156-157)

«Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα ο Λυκούργος διέταξε ότι οι γάμοι έπρεπε να γίνονται στην καλύτερη ηλικία για την γέννηση των παιδιών.

Ξεν. Λακ. Πολ. 1.6. *«αποπαύσας του οπότε βούλονται έκαστοι γυναίκα άγεσθαι, έταξεν εν ακμαις των σωμάτων τους γάμους ποιεισθαι, και τουτο συμφέρον τη ευγονία νομίζων»*. «(Ο Λυκούργος) τους σταμάτησε από το να παντρεύονται γυναίκα σε οποιοδήποτε χρόνο ο καθένας τους επιθυμούσε και διέταξε ότι οι γάμοι θα έπρεπε να γίνονται στον ανθό της σωματικής ανάπτυξης, θεωρώντας κι αυτό ευεργετικό για την γέννηση υγιών παιδιών».

Πριν από το χωρίο αυτό (στο 1.3-4), ο Ξενοφώντας συζητούσε τη διατροφή και την άσκηση που οι γυναίκες χρειάζονταν, εάν επρόκειτο να γεννήσουν παιδιά κι αμέσως μετά από αυτό (στο 1.7) στρέφεται στην ρύθμιση που έκανε ο Λυκούργος για τους ηλικιωμένους που είχαν νέες γυναίκες. Έτσι τα συμφραζόμενα κάνουν πιθανό, ότι εδώ εννοεί, ότι ένας γάμος έπρεπε να γίνει όταν η γυναίκα έφτανε σε κατάλληλη ηλικία για γέννηση παιδιών και δεν λέει ότι υπήρχε οποιοσδήποτε περιορισμός στην ηλικία του ανδρός. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από την παρατήρηση του Πλουτάρχου ότι οι Σπαρτιάτες συνήθιζαν να παντρεύονται «όχι μικρά κορίτσια ή ανώριμες για γάμο, αλλά στον ανθό της νιότης τους και ώριμες» (Λυκ. 15.4). Αλλού στην Ελλάδα οι γυναίκες παντρεύονταν σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών (Ξεν. Οικ. 7.5) ή ακόμα και δώδεκα (Νόμος της Γόρτυνας 12.17-29). Πιθανώς, ο νόμος της Σπάρτης όριζε απλώς ότι η γυναίκα πρέπει να είναι τελείως αναπτυγμένη σωματικά.

Αγάμιον είναι απλώς το να μην παντρευτεί κανείς καθόλου. Αλλά σαφώς ένας νέος δεν θα θεωρούνταν ένοχος του αδικήματος αυτού. Πρέπει να υπήρχε κάποια συγκεκριμένη ηλικία μέχρι την οποία οι άντρες αναμένονταν να παντρευτούν κι ύστερα από την οποία ήταν ένοχοι αγαμίου αν δεν είχαν παντρευτεί. Αλλά δεν υπάρχει μαρτυρία για το πια ήταν η ηλικία αυτή.

Οφιγάμιον είναι η όψιμη παντρεία. Θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί «κάλλιο αργά παρά ποτέ». Αλλά οι Σπαρτιάτες πιθανόν θεωρούσαν ότι ένας πιο ηλικιωμένος σύζυγος είχε μικρότερες πιθανότητες να γεννήσει παιδιά κι αποκλείοντας έναν νεότερο ελάττωνε την παραγωγή της γυναίκας.

Κακογάμιον, σύναψη κακού γάμου, ίσως σήμαινε παντρεία με την κόρη κάποιου που είτε είχε διαπράξει κάποιο αδίκημα ή δεν ήταν Σπαρτιάτης. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ο πλούτος του πεθερού έκανε τον γαμπρό ένοχο κακογαμίου.

Ο Λυκούργος καταλόγιζε επίσης ατιμία στους άγαμους. Αποκλείονταν από τη θέα των Γυμνοπαιδιών και το χειμώνα οι αρχές συνήθιζαν να τους διατάζουν να περπατούν γύρω από την Αγορά σε κύκλο γυμνοί. Καθώς βάδιζαν γύρω, τραγουδούσαν ένα τραγούδι που είχε συντεθεί σε βάρος τους, ότι δίκαια τους συμπεριφέρονταν έτσι επειδή απειθούσαν στους νόμους. Στερούνταν την τιμή

και την περιποίηση που οι νέοι έδειχναν στους γεροντότερους. Αυτός είναι ο λόγος που κανείς δεν θεώρησε επιλήψιμη την παρατήρηση που έγινε στον Δερκυλλίδα, μολονότι ήταν διακεκριμένος στρατηγός: ένας από τους νεότερους δεν του παραχώρησε το κάθισμά του καθώς πλησίαζε και του είπε «δεν έχεις γεννήσει ένα γιο που θα δώσει το κάθισμά του σε μένα».

Οι Γυμνοπαιδιές ήταν η γιορτή που γινόταν στο μεσοκαλόκαιρο στην οποία, όπως δηλώνει το όνομα, τα αγόρια συναγωνίζονταν γυμνά. Έτσι η απαγόρευση στους άγαμους θεατές μπορεί να είχε σκοπό να αποθαρρύνει την ομοφυλοφιλία ανάμεσα στους ηλικιωμένους. Εκτός από τις ποινές για την αγαμία, υπήρχαν επίσης ανταμοιβές για την γέννηση των παιδιών, όπως αναφέραμε παραπάνω.»

Ένα άλλο ζήτημα για την συμπεριφορά των αγοριών είναι κατά πόσο ομοφυλοφιλικές σχέσεις και πράξεις επιτρέπονταν ή ρυθμιζόνταν από τους νόμους. Ο Πλούταρχος φαίνεται να το παίρνει για δεδομένο ότι τα αγόρια είχαν εραστές (Λυκ. 17.1, 18.8) κι ότι ακόμη, νέοι ως τριάντα ετών είχαν εραστές πάνω από αυτή την ηλικία (Λυκ. 25.1). Ο Ξενοφώντας αναφέρει αυτό που ο Λυκούργος έκανε στη Σπάρτη (Ξεν. Λακ. Πολ. 2.13-14): «η άποψη του Λυκούργου ήταν η αντίθετη σε όλα αυτά. Αν κανείς, που ήταν ο ίδιος ό,τι έπρεπε να είναι ένας άνδρας, θαύμαζε τον χαρακτήρα κάποιου αγοριού και προσπαθούσε να το κάνει ένα φίλο χωρίς ψεγάδι και να συναναστρέφεται μαζί του, το ενέκρινε και το θεωρούσε ένα εξαιρετικό δείγμα εκπαίδευσης. Αλλά αν κανείς επιθυμούσε προφανώς το σώμα αγοριού, το θεωρούσε πολύ αισχρό κι ανάγκασε τους εραστές να είναι μακριά από τα αγόρια στη Σπάρτη, όσο ακριβώς οι γονείς απέχουν από τα παιδιά τους κι οι αδελφοί από τις αδελφές σε ζητήματα γενετήσιας ηδονής. Ανάμεσα στον εραστή και το αγόρι αναπτυσσόταν μια πολύ στενή σχέση. Ο εραστής χρησίμευε σαν κηδεμόνας και συγχρόνως σαν πρότυπο και αυτοί οι δεσμοί, που είχαν έναν τόσο δικό τους χαρακτήρα, που τον βρίσκουμε και σε άλλους δωρικούς λαούς, δημιούργησαν έναν ανταγωνισμό που συνετέλεσε στο να αναπτυχθεί ακόμη περισσότερο η εκτίμηση για την στρατιωτική αξία.

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν υπήρχε νόμος που απαγόρευε τις ομοφυλοφιλικές πράξεις στη Σπάρτη. Μπορούμε ωστόσο να δεχτούμε ότι ηθικές σχέσεις ανάμεσα σε αγόρια κι εραστές ήταν μεγαλύτερης σημασίας απ' ό,τι οι σωματικές. Ο Ξενοφώντας εννοούσε ότι ήταν κανονικό ή ακόμα υποχρεωτικό, για άνδρες κι αγόρια να πιάνουν σχέσεις, στις οποίες ο άνδρας ήταν ανάγκη να είναι ο ηθικός καθοδηγητής του αγοριού. Ο έντονος στρατιωτικός χαρακτήρας της αγωγής και η ομαδική ζωή οδηγούν στην παιδευσιμότητα. Αξίζει όμως να σημειωθεί το εξής: όταν ο Αθηναίος ξένος των *Νόμων* προτείνει να απαγορευθεί η ομοφυλοφιλία με αυστηρό νόμο, που όχι μόνο θα αποκαθιστά την σεξουαλική ομαλότητα, αλλά θα περιορίζει και την ετεροφυλοφιλική λαγνεία, (την *ερωτικήν λύτταν και μανίαν*, όπως την αποκαλεί (VIII 39)) είναι χαρακτηριστικό ο Σπαρτιάτης Μέγιλλος συμφωνεί πρόθυμα να θεσπιστεί αυστηρός νόμος για τον περιορισμό του πάθους.

(Macdowell D. M., Το σπαρτιατικό δίκαιο, σελ. 97, 102, 112)

Εκτός από τις δοκιμασίες και τις ασκήσεις που τους προετοίμαζαν για τη στρατιωτική ζωή και στις οποίες αφιέρωναν τον περισσότερο χρόνο τους, οι νέοι Σπαρτιάτες έπαιρναν και μια μουσική μόρφωση, που είχε σχέση με τον πόλεμο, γιατί ο πολύ καλά κανονισμένος μουσικός ρυθμός των χορών ετοιμάζει τις πειθαρχημένες κινήσεις των ταγμάτων, και, καθώς ξέρουμε, ο αυλός και τα τραγούδια ρύθμιζαν τις κινήσεις του σπαρτιατικού στρατού.

Αν αφήσουμε κατά μέρος, ότι έδιναν στα παιδιά κάποια μουσική μόρφωση και τα μάθαιναν στοιχεία της ανάγνωσης και της γραφής, θα δούμε πως ολόκληρη η σπαρτιατική εκπαίδευση, που την είχε οργανώσει σχολαστικά και την κρατούσε κάτω από τον έλεγχό της το κράτος, περιοριζόταν σε σωματικές ασκήσεις και στην προετοιμασία για τον πόλεμο.

Οι Λακεδαιμόνιοι ενδιαφέρθηκαν πολύ για την παιδεία και τα γράμματα. Πρώτοι από όλους τους Έλληνες και από όλους τους αρχαίους λαούς επιμελήθηκαν την ομαδική και καθολική ανατροφή και αγωγή των παιδιών.

Βασικός νόμος της Σπάρτης αποτελούσαν οι διατάξεις «περί παιδων αγωγής». Από την πρώτη παιδική ηλικία συμπεριλαμβανομένη και η εφηβική άρχιζε η επιμελημένη εκπαίδευση και ανατροφή των παιδιών με ειδικούς δασκάλους, τους βιδαίους, οι οποίοι ήταν διορισμένοι από το κράτος γι' αυτό το σκοπό. Η αυστηρή τήρηση των εκπαιδευτικών όρων και διατάξεων και η ευδόκιμη φοίτηση και ανατροφή κάθε παιδιού του έδινε το δικαίωμα του να έχει το αξίωμα του Σπαρτιάτη πολίτη και να ανέλθει στην τάξη των «ομοίων». Η εκπαίδευση ήταν ελεύθερη και μπορούσαν να τύχουν αυτής όσοι από τους Λακεδαιμονίους επιθυμούσαν.

Πρώτοι οι Λακεδαιμόνιοι θεσμοθέτησαν, ότι η εκπαίδευση θα παρέχονταν δωρεάν – δημοσία δαπάνη – και αναγνώρισαν προσόντα και δικαιώματα σ' αυτούς οι οποίοι τύχαιναν «οικείας ανατροφής». Γι' αυτό το λόγο είχε καθορισθεί αυστηρό πρόγραμμα εκπαίδευσης και κατάλληλο διδακτικό προσωπικό. Οι Λακεδαιμόνιοι επεδίωκαν την ανάπτυξη της ψυχής και του σώματος. Φρόντιζαν για την ηθική μόρφωση και την ανάδειξη των πνευματικών και σωματικών δυνάμεων.

Οι νέοι απάγγελλαν έργα άριστων ποιητών της αρχαιότητας και τύχαιναν επιμελημένης ανατροφής στη μουσική, με σκοπό την ηθική ανύψωση και μόρφωση. Η εκπαίδευση εξακολουθούσε ακόμα και κατά την ενηλικίωση των νέων, αλλά και κατά την εισαγωγή αυτών στα κοινά συσσίτια, τα οποία είχαν εκπαιδευτικό σκοπό. Σ' αυτά οι έφοροι βράβευαν με ειδική μερίδα φαγητού τους νέους, οι οποίοι διακρινόταν στην απαγγελία σπάνιων έργων εξάιρετων ποιητών.

Επιπλέον διδάσκονταν υπακοή στους νόμους. Εάν η υπακοή στους νόμους, γράφει ο Durant, είναι αρετή, οι Σπαρτιάτες υπήρξαν οι πλέον ενάρετοι από κάθε άνθρωπό. Η αυτοκυριαρχία, η μετριοπάθεια, η ψυχραιμία κατά τις επιτυχίες ή αποτυχίες – αρετές, τις οποίες τόσο επαινούσαν οι Αθηναίοι, αλλά σπανίως επιδείκνυαν – ήταν δεδομένες για έναν Σπαρτιάτη πολίτη. Ο Πλάτωνας, ο Ξενοφώντας, ο Πλούταρχος ουδέποτε έπαψαν να επαινούν τους σπαρτιατικούς τρόπους. Οι Σπαρτιάτισσες μητέρες διακρίνονταν για την

σύνεση, το θάρρος και το φρόνημα, καθώς και για την μεγάλη φιλοπατρία. Είναι γνωστή η σύσταση, η οποία δινόταν από την μητέρα στον «εκστρατεύοντα» γιο όταν παρέδιδε σ' αυτόν την ασπίδα: «*ἦ ταν ἢ ἐπὶ τας*».

Η μουσική και ο χορός αποτελούσαν τα κύρια μέσα αγωγής. Σχετικά με τη θέση της ποίησης στη Σπάρτη, ας δώσουμε το λόγο στο Σπαρτιάτη Μέγιστο, ο οποίος με έμφαση τονίζει τα εξής: «*Αντίθετα εμείς οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούμε τα ξένα ποιήματα, και ο Όμηρος μας φαίνεται ο καλύτερος από τους ποιητές αυτού του είδους, αν και ο τρόπος ζωής που περιγράφει είναι κάθε φορά ο Ιωνικός μάλλον, παρά ο Λακωνικός*». (Νομ. III 680). Φαίνεται λοιπόν ότι ο Λυκούργος είχε αναγνωρίσει την παιδευτική αξία του Ομήρου, ακόμη και για τους Δωριείς και είχε εισαγάγει τα Ομηρικά Έπη στην εκπαίδευση των νέων Σπαρτιατών. Πάντως, η καλή γνώση του Ομήρου από τους Σπαρτιάτες δείχνει την αξιόλογη διάδοσή του και στον Δωρικό κόσμο. Αυτό πρέπει ίσως να αποδοθεί στο ηρωικό και στρατιωτικό-πολεμικό ιδεώδες των Ομηρικών επών (της *Ιλιάδας* κυρίως), που έβρισκε ζωηρή ανταπόκριση στην πολεμοχαρή Δωρική νοοτροπία και ψυχροσύνηση. Ο ποιητής όμως, που ήταν πολύ οικείος στους Σπαρτιάτες, ήταν ο Τυρταίος, για τον οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω.

Οι Λακεδαιμόνιοι δεν ήταν αναλφάβητοι. Ο Πλούταρχος μαρτυρεί: «(...) *Γράμματα μὲν οὖν ἔνεκα τῆς χρείας ἐμάνθανον*» («*γράμματα όμως μάθαιναν τα απολύτως αναγκαία*») (Λυκ. 16.5). Στοιχειώδη γραφή, ανάγνωση και αριθμητική ήξεραν όχι μόνο οι δύο βασιλείς και οι πέντε έφοροι, αλλά και οι απλοί «όμοιοι» οπλίτες. Κοινή διαπίστωση είναι ότι μπορεί το «*λακωνίζειν*» να είναι «*φιλοσοφείν*», αλλά δεν είναι το «*φιλοσοφείν*» η κύρια αρετή του Δωρικού κόσμου, ούτε καν το «*γράμματα μανθάνειν*». Ο Αθηναίος ξένος των νόμων του Πλάτωνα (I 641), δηλαδή ο σκιώδης εαυτός του ίδιου του φιλοσόφου, ομολογεί: «*Όλοι οι Έλληνες θεωρούν ότι η δική μου πόλη, η Αθήνα είναι φιλόλογος και πολύλογος, ενώ για τη Σπάρτη πιστεύουν ότι ασκεί βραχυλογία*».

Παρόλο που οι Αθηναίοι ισχυρίζονταν ότι οι Λακεδαιμόνιοι ήταν αναλφάβητοι (Πλάτ. Πρωταγ. 342, Ισοκρ. Πανηγ. 209 και 251), αυτό δεν φαίνεται να είναι αληθές. Το λακωνικό αλφάβητο ήταν απλό, οι Σπαρτιάτες γνώριζαν ανάγνωση και γραφή, αλλά οι πραγματικά μορφωμένοι ήταν ελάχιστοι από αυτούς. Σοφιστές στην Σπάρτη δεν υπήρχαν, γιατί αυτοί εξορίζονταν (Πλουτ. Ηθ. 226). Το λακωνικό αλφάβητο έμοιαζε με το αλφάβητο των Φωκέων και έχει διατυπωθεί η γνώμη, ότι οι αρχές των Λακεδαιμονίων το δανείστηκαν, επί Θεοπόμπου και Πολύδωρου (περί το 675π.χ.), απευθείας, από το Μαντείο των Δελφών, το οποίο ήταν ίσως το κέντρο δημιουργίας του πρώτου ελληνικού αλφαβήτου και οι Λακεδαιμόνιοι το δάνεισαν στο ιερό της Ολυμπίας.

Κατά την διάρκεια της αγωγής οι Σπαρτιάτες διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή, μουσική και ορχηστική, ασκούσαν κυρίως σε άσματα της επικής και της χορικής ποίησης, καθώς και σε άλλα μουσικά όργανα, όπως ήταν ο αυλός και η κιθάρα (λύρα). Από το δέκατο έτος της ηλικίας τους, έπαιρναν μέρος σε μουσικούς αγώνες, οι οποίοι ονομάζονταν κελοία ή μῶα (Μούσα), αλλά και σε αθλητικούς αγώνες οι οποίοι λέγονταν καθηρατόρια και περιλάμβαναν

θηριομαχίες και κυνήγι. Ακόμα μάθαιναν την ιστορία όλων των άλλων Ελλήνων, αλλά όλα αυτά όμως τα διδάσκονταν κατά ομάδες.

Παράλληλα με τη μουσική μάθαιναν και χορούς. Χόρευαν πάνοπλοι, καθώς και γυμνοί, εκδηλώνοντας με τον τρόπο αυτό την επιδίωξή τους να συνδυάζουν την σωματική και την πνευματική υγεία. Από τους πολεμικούς τους χορούς ο πιο γνωστός ήταν ο πύρριος (είδος παντομίμας μιας συμπλοκής με εχθρούς), ο οποίος γινόταν με την συνοδεία αυλού ή λύρας. Υπήρχε όμως και πλήθος θρησκευτικών χορών, όπως ήταν :το υπόρχημα, ο όρμος, τα βρυαλλικά, η δειμασία, οι υπογείπονες και οι γείπονες, η τυρβασία. Σε έναν από αυτούς, τον δεικελιστήν, απαιτούνταν η χρήση προσωπείων. Άλλος ιδιόμορφος χορός ήταν ο βίβασις (είδος τσάμικου), ο οποίος απαιτούσε δεξιότητες και άσκηση. Όπως όλοι οι Έλληνες έτσι και οι Σπαρτιάτες θεωρούσαν την μουσική σπουδαίο μάθημα. Η μουσική διέγειρε το πατριωτικό φρόνημα. Οι Σπαρτιάτες μέσα από την ποίηση επαινούσαν αυτούς που πέθαναν για την πατρίδα, και κατηγορούσαν εκείνους που ατίμασαν με προδοσία την πατρίδα τους. Επίσης, δημιουργούσαν εμβλήματα, με τα οποία έδειχναν το θάρρος και την περιφρόνησή τους απέναντι στο θάνατο, ύμνους και ευχές για τους θεούς. Τόσο σχολαστικοί ήταν οι Σπαρτιάτες, ώστε δεν επέτρεπαν περισσότερες από επτά χορδές στην κιθάρα, αλλά ούτε και άλλες μεταβολές. Έτσι, όταν ο Τιμόθεος ο Μιλήσιος πρόσθεσε στην επτάχορδη κιθάρα του άλλες τέσσερις χορδές οι Σπαρτιάτες την κρέμασαν στην Σκιάδα.

«Η Σπάρτη αναμφίβολα κατά την προομηρική και την ομηρική εποχή είχε τους δικούς της ραψωδούς, όπως :

α) **Κιναιθών** - Από τα λίγα διασωθέντα έπη του φαίνεται, ότιπραγματεύθηκε την γενεαλογία και την μυθική ιστορία των Δωριέων και των Ηρακλείδων. Ένα από τα έργα του ονομάζεται «Ηράκλεια».

β) **Λυρικοί ποιητές** - Στη Σπάρτη καλλιεργήθηκε η λυρική και η μελική ποίηση, καθώς και η ελεγεία. Υπήρξε η πρώτη πόλη στην Ελλάδα, η οποία ανέπτυξε αυτού του είδους την ποίηση και κατείχε, όσο αναφορά τα γράμματα, τη θέση, την οποία κατέλαβε αργότερα η Αθήνα

γ) **Θαλήτας** - Δύο μεγάλους ξένους λυρικούς ποιητές κάλεσαν οι Σπαρτιάτες στην πόλη τους, τον Θάλητα και τον Τέρπανδρο, οι οποίοι και παρέμειναν, επειδή θεώρησαν τη Σπάρτη ως δεύτερη πατρίδα τους. Δεν ήταν μόνο μουσικός και ποιητής, αλλά και πολιτικός και νομοθέτης. Ο Θάλητας οργάνωσε τις γυμνοπαιδιές (668 π.χ.), σύνδεσε την μουσική με την γυμναστική και δίδαξε την ένοπλη όρχηση (πυρρίχην). Επίσης εισήγαγε στην Σπάρτη τους παιάνες προς τιμή του θεού Απόλλωνα.

δ) **Τέρπανδρος** - Ο Λέσβιος Τέρπανδρος, ξακουστός κιθαρωδός από την Αντίσση της Λέσβου, ήρθε στη Σπάρτη. Εισήγαγε την επτάχορδη λύρα και την βάρβιτον. Υπήρξε έξοχος ποιητής και μουσικός.

ε) **Αλκμάν** - Όταν αναπτύχθηκε στη Σπάρτη η μουσική και η ορχηστική μαζί με την μελική ποίηση, τότε αναδείχθηκε ο μεγάλος Λακεδαιμόνιος λυρικός ποιητής Αλκμάν. Εκτός από τα «Παρθένεια», ο Αλκμάν δημιούργησε ύμνους, παιάνες και προσόδια. Επίσης επεδίωξε νέους τρόπους και μουσικά σχήματα.

στ) **Μεγαλοστράτη** - Σπαρτιάτισσα ποιήτρια.

η) **Τυρταίος** - Μεγάλος Λακεδαιμόνιος ελεγειακός ποιητής. Του Τυρταίου η ποίηση υπερτερούσε των άλλων ποιητών για την λυρική της ένταση και εμπνέονταν από το σπαρτιατικό ιδεώδες. Τα εμβλήματα των ελεγειών του έφελναν τα παιδιά των Σπαρτιατών. Στα συμπόσια οι νέοι διαγωνίζονταν μεταξύ τους τραγουδώντας τα ποιήματα του Τυρταίου και ο πολέμαρχος έδινε στον νικητή ένα τεμάχιο κρέατος.

θ) **Χιλίων** - Ένας από τους επτά σοφούς της αρχαίας Ελλάδας ήταν και ο σπαρτιάτης Χιλίων. Πρώτος αυτός εισήγαγε στη Σπάρτη το θεσμό και το αξίωμα του εφόρου.

ι) **Δικαίαρχος** - Μεγάλος φιλόσοφος, ιστορικός και φυσιοδίφης. Ο πολύπλευρος και εξαιρετικός αυτός άνδρας κατείχε πολύ καλά τις πνευματικές και φυσικές επιστήμες. Ήταν ο πρώτος που έγραψε για την ιστορία του πολιτισμού ξεκινώντας από τους πρωτόγονους κατοίκους της γης, μέχρι τον πολιτισμό των Βαβυλωνίων, των Αιγυπτίων και των Ελλήνων. Ο τίτλος του περίφημου εκείνου βιβλίου, το οποίο δυστυχώς χάθηκε, ήταν «η βιογραφία της Ελλάδος». Επίσης, έγραψε το σπουδαίο γεωγραφικό έργο «Γης Περίοδος» και τον Γεωγραφικό Χάρτη.

Τα άσματα στην Σπάρτη ήταν χορικά, ψάλλονταν δηλαδή «υπό χορού» και όχι «ατομικά», επίσης έπαιρνε μέρος ολόκληρος ο λαός, άνδρες και γυναίκες ακόμη και οι ίδιοι οι βασιλείς. Η χορική ωδή ταυτίστηκε τόσο με τους Σπαρτιάτες, ώστε, όταν οι Αθηναίοι δραματουργοί έγραφαν τα λυρικά στα έργα τους, χρησιμοποίησαν την δωρική διάλεκτο, ενώ τους διαλόγους έγραφαν στην αττική διάλεκτο.»

(Δ. Σίγαλος, Σπάρτη και Λακεδαιμόνιοι, σελ. 208-211)

Η πειθαρχία, ο σεβασμός προς τους μεγαλύτερους και τις γυναίκες και η αρετή, η οποία διέκρινε την κοινωνία των Λακεδαιμονίων, όλα αυτά φάνταζαν σαν παράγοντας που είχε δημιουργήσει ένα καταθλιπτικό και σκυθρωπό περιβάλλον, στο οποίο αποκλείονταν κάθε διασκέδαση και χαρά. Αυτό όμως έρχονται να διαψεύσουν όχι μόνο οι χοροί, τα άσματα, τα παρθένια και οι πολυπληθείς γιορτές, αλλά οι διασκεδάσεις, τα συμπόσια και τα συσσίτια.

Στη Σπάρτη, εκτός των συστηματικών και προγραμματισμένων στρατιωτικών ασκήσεων, στις οποίες υποβάλλονταν τα παιδιά, οι νέοι και οι άνδρες, τιμούσαν και τον αθλητισμό. Εκεί γίνονταν γυμναστικές επιδείξεις και αθλητικοί αγώνες, κατά τους οποίους τιμούσαν ιδιαίτερα τους νικητές. Οι γυμναστικές και αθλητικές ασκήσεις γίνονταν με σύστημα και υπό την επίβλεψη ειδικών γυμναστών και παιδαγωγών (βιδαίοι). Τις στρατιωτικές ασκήσεις διεύθυναν οι λοχαγοί. Οι νέοι κυρίως ασκούσαν στον δρόμο (δόλιχον), το άλμα, την πάλη, το παγκράτιο (αγώνισμα πάλης και πυγμής) και το πένταθλο (συνδυασμός δρόμου, άλματος, δίσκου, ακοντίου και πάλης).

Οι Σπαρτιάτες μετείχαν ενεργά στους ολυμπιακούς αγώνες, και σε πολλές Ολυμπιάδες ανακηρύχθηκαν ολυμπιονίκες. Πρώτος ολυμπιονίκης στο δόλιχο ανακηρύχθηκε ο Σπαρτιάτης Άκανθος και πρώτος στην πάλη ο Ευρύδαμος. Οι Σπαρτιάτες υπήρξαν οι ιδρυτές και οι προστάτες των ολυμπιακών αγώνων. Η ίδρυση και η καθιέρωση αυτών των αγώνων έγινε από τον Λυκούργο της

Σπάρτης, βασιλιά της Ήλιδας και τον Κλεισθένη, βασιλιά της Πισατίας, την Θ' π.χ. εκατονταετηρίδα.

Αποτέλεσμα αυτής της αγωγής και αυτού του τρόπου ζωής ήταν να αποκτήσει η Σπάρτη έναν πολύ ισχυρό στρατό, ο οποίος στηριζόταν στο πεζικό των οπλιτών, τη **φάλαγγα**. Οι στρατιώτες ήταν πολύ καλά ασκημένοι στην πολεμική τέχνη και στους ελιγμούς, αφού αυτά μάθαιναν σ' όλη τους τη ζωή. Μέσα στην παράταξη της φάλαγγας ο καθένας είχε τη θέση του και μεταξύ τους οι στρατιώτες των μικρότερων μονάδων, των ενωμοτιών, συνδέονταν με στενή φιλία. Ο σπαρτιατικός στρατός ήταν ο ισχυρότερος στρατός της αρχαιότητας και τον θεωρούσαν ανίκητο, παρά το μικρό του αριθμό. Η επίδοση όμως των Σπαρτιατών στην τέχνη και στα γράμματα ήταν πολύ περιορισμένη. Έτσι σήμερα εκείνο που μας θυμίζει το όνομα της Σπάρτης είναι ο ισχυρός στρατός της και η απόλυτη ομαδικότητα της ζωής, που καταπνίγει και εξουδετερώνει το άτομο και το εξαφανίζει μέσα στο ανώνυμο σύνολο.

Επειδή οι Σπαρτιάτες ήταν μέλη μιας οικογένειας, της πόλεως, γι' αυτό δεν ξεχώριζε ο ιδιωτικός βίος από τον δημόσιο. Κάθε πράξη των Σπαρτιατών απέβλεπε προς το καλό και το συμφέρον της Πόλης, επίσης ιδιωτική θέληση δεν υπήρχε, αλλά θέληση της Πόλεως. Για παράδειγμα, ο γάμος δεν εξαρτιόταν από την προαίρεση του καθενός, αλλά προσδιορίζονταν από την Πολιτεία, τα τέκνα ήταν κτήμα της Πόλης και όχι των γονέων και γι' αυτό το λόγο αυτή η ίδια (η Πόλη) αναλάμβανε την ανατροφή τους και ο κάθε Σπαρτιάτης δεν ζούσε σαν ελεύθερος και αυτεξούσιος άνθρωπος, αλλά ως τυφλό όργανο της πολιτείας. Και εφόσον ο λαός με ενθουσιασμό πίστευε στην ιερότητα του πολιτεύματος και υπάκουε αυστηρώς στους νόμους και τηρούσε τα έθιμα, η Σπάρτη άκμαζε και μέσα από τη στιβαρή της δύναμη, προέβαινε νικηφόρος κατά των άλλων Πολιτειών.

Οι Σπαρτιάτες σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του αρχαίου κόσμου κράτησαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα πολιτικά - στρατιωτικά πράγματα των Ελλήνων και πάντοτε είχαν το σεβασμό και την εκτίμησή τους. Ήταν οι μόνοι από τους Πελοποννήσιους που δεν έλαβαν μέρος στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, με τη περίφημη δικαιολογία που μας διασώζει ο ιστορικός του Μ. Αλεξάνδρου Αρριανός (95 -108 μ.Χ.), ότι «δεν τους ήταν πατροπαράδοτο να ακολουθούν άλλους, αλλά αυτοί οι ίδιοι να ηγούνται άλλων» (*μη είναι σφισιν πάτριον ακολουθειν άλλοις αλλ' αυτούς άλλων εξηγεισθαι*).

«Απέναντι σ' αυτήν την τέλεια υποταγή της εκπαίδευσης στο σπαρτιατικό κράτος, τί βλέπουμε στην Αθήνα; Η παιδεία στην αθηναϊκή πολιτεία ακολούθησε δύο φάσεις : εκείνη που ο Αριστοφάνης ονομάζει αρχαία παιδεία, και αντιστοιχεί στην αρχαϊκή εποχή ως τα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ., και εκείνη που διαμορφώνεται στο δεύτερο ήμισυ του αιώνας, με τις καινοτομίες των Σοφιστών και του Σωκράτους.

Η αρχαία παιδεία αποβλέπει στο ιδεώδες του «καλού και αγαθού ανδρός», δηλαδή στην άσκηση του σώματος, στην αρμονική ανάπτυξή του και συγχρόνως στην καλλιέργεια της ψυχής με την ποίηση και την μουσική. Ο

«αγαθός ανήρ» είναι η ηθική όψη της αρχαίας παιδείας και ο «καλός» είναι η τεχνική πλευρά, η παιδεία δηλαδή που επιτρέπει στον έφηβο να σμιλέψει το ίδιο του το άγαλμα, για να το φέρει στην τελειότητα. Η παιδεία αυτή έχει περισσότερο αθλητική χροιά παρά πνευματική, περισσότερο καλλιτεχνική παρά γραμματική.

Η παιδεία των Σοφιστών, σε αντίθεση με την αρχαία παιδεία, θα θέσει ως αποκλειστικό σκοπό τη δημιουργία ώριμων και υπεύθυνων πολιτών. Το πολιτικό ιδεώδες είναι η αρετή του ανδρός. Η δράση του υπεύθυνου ατόμου μέσα στα πλαίσια της πολιτείας είναι ο σκοπός της διδασκαλίας των Σοφιστών. Προετοιμάζουν το μέλλοντα ηγέτη της πόλεως ρήτορα δεινό, ικανό να χρησιμοποιεί επιχειρήματα για να πείσει τον δήμο, αλλά συγχρόνως εξοπλισμένο με πλήθος γνώσεων. Άφηναν μία ελευθερία σχεδόν απόλυτη στον αρχηγό της οικογένειας για να αναθρέψει ο ίδιος ή για να αναθέσει σε άλλους την ανατροφή των παιδιών του μέχρι τα δεκαοχτώ τους χρόνια, δηλαδή μέχρι την ηλικία που ο νέος γίνεται πολίτης και εγκαινιάζει την πολιτική του ζωή μαθαίνοντας τη χρήση των όπλων. Από τα επτά λοιπόν μέχρι τα δεκαοχτώ χρόνια, διαφέρει πολύ η ζωή του νέου Σπαρτιάτη από τη ζωή του νέου Αθηναίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΓΩΓΗ

1. ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΦΗΒΟΥΣ

Στην αρχαία Αθήνα, όταν τα αγόρια συμπλήρωναν το 18ο έτος ηλικίας τους και τα κορίτσια το 14^ο, ονομάζονταν **έφηβοι** και σε επίσημη γιορτή, τα **Απατούρια** καταγράφονται στους ληξιαρχικούς καταλόγους των δήμων τους. Από την ημέρα εκείνη για τα αγόρια άρχιζε η **εφηβεία** τους, δηλαδή η δίχρονη στρατιωτική θητεία και άσκηση, πράγμα που επισφραγιζόταν με όρκο που έδιναν στο ναό της Αγραύλου, που ήταν βόρεια της Ακρόπολης. Τα κορίτσια εκπαιδεύονταν χωριστά από τα αγόρια από τα έξι ως τα δέκα τέσσερα έτη τους, κυρίως εντός του οίκου και με σκοπό τη δημιουργία μιας οικοδέσποινας ικανής να διευθύνει τα του οίκου της και να γίνει μια ολοκληρωμένη σύζυγος. Οι ορίζοντες της έφηβης ήταν περιορισμένοι στο σπίτι της, όπου αναλάμβαναν την αγωγή η μητέρα ή η παραμάνα ή και οι δύο μαζί. Αυτό όμως, δεν εμπόδιζε παράλληλα με την εξάσκηση στο νοικοκυριό να μαθαίνουν τα ίδια σχεδόν με τα αγόρια όχι βέβαια, στην ίδια έκταση και ένταση.

Εκτός από ανάγνωση, γραφή, και μουσική, έπαιρναν λίγες θρησκευτικές και μυθολογικές γνώσεις και, ακόμη, μάθαιναν να κάνουν λογαριασμούς και να απαγγέλλουν διάφορα επικά και λυρικά ποιήματα. Το περιεχόμενο αυτό της εκπαίδευσης οφειλόταν στο ότι οι αρχαίοι θεωρούσαν πως η διοίκηση του οίκου, δηλαδή η οικονομία, με άλλα λόγια, η ορθή κατανομή και διαχείριση όλων όσων έχουν σχέση με τον οίκο, δεν ήταν νοητή χωρίς γνώση στοιχειώδους αριθμητικής, ανάγνωσης και γραφής και, τέλος, χωρίς έστω λιγοστή, ανθρωπιστική καλλιέργεια μέσα από την ποίηση και τη μουσική,

πράγματα που οδηγούσαν στη *σωφροσύνη*, το ιδεώδες για την Αθηναία γυναίκα.

Αλλά, κατά παράδοξο τρόπο, στις πρώτες μέρες της γέννησής του ο μικρός Αθηναίος έχει πολύ λιγότερο ελεύθερα τα μέλη του. Όπως είδαμε, στη Σπάρτη οι παραμάνες σπαργάνωναν τα μωρά. Αντίθετα στην Αθήνα, φαίνεται ότι κανονικά τύλιγαν τα βρέφη γύρω – γύρω σφιχτά με μια φασκιά.

Οι κούνιες, όπως τις βλέπουμε να φιγουράρουν επάνω στα αγγεία, είναι συνήθως κάνιστρα από ιτιά ή ένα είδος ξύλινης σκάφης, μα καμιά φορά έχουν παράξενα σχήματα και μοιάζουν με παπούτσι, αν και ο αγγειογράφος δεν θα είχε σκεφθεί αυτή την ομοιότητα. Η συνήθεια να κουνάνε τα βρέφη ήταν γενική και τα κοίμιζαν με νανουρίσματα. Ο Πλάτων θα συγκρίνει αυτές τις συνήθειες με τον περίπλοκο τρόπο του χορού και της μουσικής, που ήταν κατάλληλα για να θεραπεύσουν το κακό των Κορυβάντων, δηλαδή των δαιμονισμένων.

Οι μητέρες, θήλαζαν συνήθως οι ίδιες τα παιδιά τους, όπως η γυναίκα του Ευφίλητου, που για την ευκολία της, είχε εγκατασταθεί στο ισόγειο του σπιτιού, στο δωμάτιο του παιδιού, αφήνοντας στον άνδρα της το πάτωμα που ήταν κανονικά για τις γυναίκες. Μπορούσε έτσι χωρίς να κινδυνεύει να πέσει κατεβαίνοντας στα σκοτεινά στη σκάλα, να δώσει τη νύχτα το στήθος της στο μωρό... και με την ευκαιρία αυτή να δέχεται, τον εραστή της, χωρίς να παίρνει είδηση ο άντρας της, που κοιμόταν στο επάνω πάτωμα. Στις εύπορες οικογένειες τη μητέρα τη βοηθούσε κανονικά μια τροφός, που ήταν συνήθως δούλα. Μπορούσε όμως να είναι επίσης και μια φτωχή γυναίκα ελεύθερη (όχι δούλα δηλαδή).

Η τροφός του Ορέστη, στις Χοηφόρες του Αισχύλου, εκθέτει με πολύ ρεαλιστικό τρόπο πως φρόντιζε το γιο του Αγαμέμνονα. Είναι ολοφάνερο πως ο ποιητής κάνει αυτή την περιγραφή σύμφωνα μ' αυτά που έβλεπε να γίνονται στον καιρό του στην Αθήνα: «Μα τον Ορέστη μου, την έγνοια της ψυχής μου, π' από μάνας κοιλιά δέχτηκα κ' έθρεψα τον – πόσα ξενύχτια ορθή στο πόδι απ' τις φωνές του και πόσα βάσανα ανωφέλευτα για μένα δεν πέρασα. Γιατί, σαν δεν αιστάνεται, είναι σαν κουτάβι, που πρέπει με το νου να βρίσκεις ό,τι χρειάζεται, και μες στα σπάργανά του το βρέφος δεν μιλά για να σου πει αν έχει ή πείνα ή δίψα... και μ' αυτές που είχα πάνω μου τις διπλές τέχνες του ανάλαβα του βασιλιά μας τον Ορέστη.»

Αγγειογραφίες μας δείχνουν μια τροφό να πηγαίνει γυμνό το μωρό που μόλις το είχε καθαρίσει στη μητέρα του, που καθισμένη ετοιμάζεται να του δώσει το στήθος της. Αλλά, φυσικά, πολλές τροφοί θήλαζαν οι ίδιες το παιδί που τους εμπιστευόταν. Ρωμαλέες τροφοί από την Σπάρτη ήταν περιζήτητες στην Αθήνα.

Οι Αθηναίοι ήταν πάντα πολύ απασχολημένοι έξω από το σπίτι και δεν μπορούσαν να φροντίσουν πολύ τα παιδιά τους, όταν ήταν μικρά. Είναι λοιπόν φανερό πως η μητέρα, κλεισμένη μαζί τους μέσα στο σπίτι, ήταν πάντα κοντά τους και τα φρόντιζε, τη βοηθούσαν και οι δούλες. Αργότερα, από τη στιγμή που τα αγόρια θα πάνε στο σχολείο, δεν μπορεί καθόλου να τα βοηθήσει, ούτε να καταλάβει τις σπουδές τους, γιατί η δική της η εκπαίδευση, όπως και όλων

των κοριτσιών, είχε παραμεληθεί. Όσο όμως είναι πολύ μικρά για να πάνε στο σχολείο, τα φροντίζει αποκλειστικά αυτή και οι γυναίκες του σπιτιού. Μητέρες και τροφοί τραγουδούσαν στο παιδί όχι μόνο νανουρισματα και τραγουδάκια, αλλά τους διηγούνταν, απ' όταν έφθαναν σε ηλικία να τις καταλάβουν, «ιστορίες» της παραδόσεως. Αυτή ήταν η πρώτη διδασκαλία που λάβαιναν.

Το παιδί το ανυπάκουο το απειλούσαν με διάφορους «μπαμπούλες» που τα ονόματά τους ήταν «Ακκώ, Αλφιτώ, Γελλώ, Γοργώ, Έμπουσα, Λάμια, Μορμώ, ή Μορμολύκη, Εφιάλτης, κοπάδι μεγάλο και τρομαχτικό. Ο Λύκος χρησίμευε και αυτός σαν φόβητρο καθώς βλέπουμε από το μύθο του Αισώπου (ο λύκος και η γριά)». Μα στα φρόνιμα παιδιά συνήθιζαν να διηγούνται διασκεδαστικές ιστορίες που τα ζώα είχαν τον πρώτο ρόλο – αυτούς τους αισώπειους μύθους που ο Σωκράτης τους ήξερε απ' έξω μέχρι τα γεράματά του και θα βαλθεί να τους κάνει στίχους μέσα στη φυλακή του, λίγο πριν πεθάνει. Από αυτούς τους μύθους έβγαине ένα δίδαγμα, το δίδαγμα της πείρας, και κατά συνέπεια μια διδασκαλία. Χωρίς αμφιβολία μητέρες και τροφοί έμπαζαν, λίγο αργότερα, το παιδί στη μυθολογία και στους εθνικούς μύθους. Τους μετέδιδαν αυτά που είχαν μάθει οι ίδιες στην παιδική τους ηλικία κι αργότερα πηγαίνοντας στις θρησκευτικές γιορτές και βλέποντας έργα τέχνης. Τα ετοίμαζαν έτσι για τη μελέτη των ποιημάτων του Ομήρου και του Ησίοδου, που γινόνταν από το γραμματιστή (το δάσκαλο της ανάγνωσης).

Ο Πλάτων συμβουλεύει να αφήνουν τα παιδιά να παίζουν, όπως θέλουν μέχρι τα έξι τους χρόνια, όχι όμως και χωρίς να τα κατευθύνουν στην εκμάθηση ενός μελλοντικού επαγγέλματος. Κι ο Αριστοτέλης γράφει στα Πολιτικά του : «Πρέπει τα παιδιά να είναι απασχολημένα και δίκαια θεωρούν σαν μια ωραία εφεύρεση του Αρχύτα τη ροκάνα που δίνουν στα μικρά παιδιά, γιατί όσο παίζουν μαζί της, δεν σπάνε τίποτα στο σπίτι, γιατί τα παιδιά δεν μπορούνε ούτε μια στιγμή να σταθούνε φρόνιμα. Είναι λοιπόν η ροκάνα ένα παιχνίδι, ό,τι πρέπει γι' αυτά». Σφαίρα και αστραγάλους (κότσια ή βεζύρη) έπαιζαν χωρίς αμφιβολία από τα παιδικά τους χρόνια, αλλά και οι νέοι εξακολουθούσαν να παίζουν τα δύο αυτά παιχνίδια. Άλλα παιχνίδια είναι πιο ειδικά και αποκλειστικά για τις μικρές ηλικίες :λόγου χάρη, τα μικρά αμαξάκια που βλέπουμε επάνω σε αγγεία να τα σέρνουν τα παιδιά.

Πολλές θρησκευτικές γιορτές, όχι μόνο τα Δάσια (γιορτή του Διός στην Αθήνα), αλλά κυρίως τα Ανθεστήρια, στο τέλος του Φλεβάρη, έδιναν αφορμή για διασκεδάσεις, που έπαιρναν μέρος και οι μικροί. Όσο κρατούσαν αυτές οι γιορτές ήταν συνήθεια να τους αγοράζουν παιχνίδια ή αμαξάκια ή μικρά αγγεία στο ανάστημά τους, ένα είδος οινοχόες με μινιατούρες, στα οποία οι ζωγράφοι παρίσταναν τα παιδιά σχεδόν πάντα γυμνά, με ένα κορδόνι με φυλαχτά που τους σκεπάζει το στήθος σαν εσάρππα, και απασχολημένα με το παιχνίδι. Αυτά τα φυλαχτά (προβασκάνια) χρησίμευαν, καθώς πίστευαν, για να διώχνουν το κακό μάτι, την κακή τύχη, την αρρώστια. Τα αγόρια έπαιζαν έτσι, σχεδόν γυμνά, μέσα στο γυναικωνίτη, ενώ τα κορίτσια, που παριστάνονται επάνω ίδια αγγεία, είναι κανονικά σκεπασμένα με μια μικρή ρόμπα.

Οι αρχαιολόγοι βρήκαν στις ανασκαφές πολλά αγαλματάκια από πηλό που χρησίμευαν για παιχνίδια για την πρώτη παιδική ηλικία, κυρίως κουδουνίστρες

σε διάφορα σχήματα, άλογα με ρόδες και ζώα όλων των ειδών :κοκόρια, περιστέρια κλπ. Βρέθηκαν και πάρα πολλές κούκλες για κοριτσάκια, που μερικές μάλιστα μιλάνε (*νευρόσπαστα*). Τα παιχνίδια όμως που προτιμούσαν τα παιδιά ήταν ίσως τα πιο φθηνά, θέλω να πω αυτά που έφτιαχναν μόνο τους. Ο τύραννος Διόνυσος, όταν ήταν παιδί, επειδή δεν είχε παρέα άλλα παιδιά να παίζει μαζί τους εξαιτίας της μεγάλης καχυποψίας του πατέρα του, καθόταν και έφτιαχνε για να περνάει την ώρα του «αμαξάκια, λύχνους, καρέκλες και τραπέζια από ξύλο». Τα παιδιά δεν διασκεδάζαν μόνο με αγαλματάκια που παρίσταναν ζώα και τα έφτιαχναν στο σπίτι ή τα αγόραζαν, αλλά επίσης και με πραγματικά ζώα : κυρίως με σκυλιά, καθώς βλέπουμε στις αγγειογραφίες ή με πάπιες ή με ορτύκια που τα μεγάλωναν στο σπίτι (κι ήταν εξημερωμένα) με ποντικούς και με νυφίτσες κι ακόμα και με ακρίδες. Κι έτσι ο γυναικωνίτης γινόταν ένα μικρό θηριοτροφείο.

Στην Αθήνα δεν υπήρχε, όπως στη Σπάρτη και σε άλλες δωρικές πόλεις, *παιδονόμος* . Βέβαια, το κράτος δεν μπορεί να αδιαφορήσει εντελώς για τις συνθήκες υπό τις οποίες εξασφαλίζεται η εκπαίδευση, τουλάχιστον από την άποψη της ηθικής. Νόμοι του Σόλωνος υποχρέωναν τους γονείς να μην στέλνουν τα παιδιά στο σχολείο πριν από την ανατολή του ηλίου και να τα παίρνουν πριν από τη δύση του ηλίου, για να αποφύγουν τους κινδύνους της διαδρομής μέσα στο σκοτάδι. Επίσης, απαγόρευαν σε νέους και σε ξένα πρόσωπα να μπουν μέσα στο σχολείο όταν τα παιδιά βρισκόταν εκεί, χτυπώντας έτσι την παιδερασσία.

Αλλά αυτές οι προφυλάξεις, δεν έχουν καμία σχέση με την ίδια τη διδασκαλία, δηλαδή μ' αυτή που κάνει ο *παιδοτρίβης* (δάσκαλος της γυμναστικής), ο *κιθαριστής* και ο *γραμματιστής* . Δεν είναι άλλωστε και βέβαιο πως οι γονείς, στην Αθήνα ήταν υποχρεωμένοι από το νόμο να στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Αλλά και αν δεν υπήρχε νόμος γραπτός, τους υποχρέωνε οπωσδήποτε να στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο, η συνήθεια, (το έθιμο) που είχε, μπορούμε να πούμε, την ίδια δύναμη με το νόμο. Μια απόφαση του δήμου της Ελευσίνας, από τα μέσα του τετάρτου αιώνα, τιμά το στρατηγό Δέρκιλο «κυρίως» για τον τρόπο που ακοίμητα φρόντισε για τη μόρφωση των παιδιών του δήμου. Τη φροντίδα για τη χάραξη σε στήλη αυτής της απόφασης την εμπιστεύονται στο δήμαρχο και στους γονείς των παιδιών, που από ευγνωμοσύνη είχαν πάρει την πρωτοβουλία του μέτρου αυτού. Αυτό το ντοκουμέντο δεν μας επιτρέπει να ισχυριστούμε πως οι στρατηγοί είχαν ανάμεσα στις άλλες αρμοδιότητές τους και τη μόρφωση των παιδιών, αλλά δείχνει τουλάχιστον πως μπορούσαν να ασχοληθούν και με αυτή, όταν τύχαινε η ευκαιρία.

Πάντως, όταν πρόκειται για τη διδασκαλία των γραμμάτων, της μουσικής και της γυμναστικής – αυτό το τρίπτυχο της ελληνικής εκπαίδευσης – ο δάσκαλος συγκεντρώνει τους μαθητές στο σπίτι του, και όχι σε ένα δημόσιο κτίριο, που έχει γίνει με έξοδα του κράτους. Αυτό το καταλαβαίνουμε εύκολα, όταν πρόκειται για τον γραμματιστή και τον κιθαριστή. Όσο για τον παιδοτρίβη, πρέπει να ξεχωρίσουμε τις παλαιότερες των εφήβων και των ανδρών που ήταν μέσα στα δημόσια γυμναστήρια από τις παλαιότερες που ήταν για τα παιδιά

είναι φανερό πως οι παλαίστρες των παιδιών ήταν ιδιωτικές, ανήκαν στους παιδοτρίβες κι είχαν και το όνομά τους, λόγου χάρη «παλαίστρα του Ταυρέως», «παλαίστρα του Σιβυρτίου».

Μπορούμε λοιπόν να πούμε πως στην Αθήνα η εκπαίδευση ήταν σχεδόν εντελώς ελεύθερη και ότι την είχαν αφήσει στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ακόμα και για μια ειδική περίπτωση, για «τα ορφανά του Έθνους», δηλαδή για τους γιους των πολιτών που είχαν σκοτωθεί για την πατρίδα, που η συντήρησή τους γινόταν με έξοδα του δημοσίου, το κράτος περιοριζόταν να πληρώνει για την εκπαίδευση αυτών των ορφανών σε ιδιωτικούς δασκάλους. Κατά τον ίδιο τρόπο, το 480, όταν οι Αθηναίοι, επειδή πλησίαζε ο Ξέρξης, μετέφεραν τα παιδιά τους και τις γυναίκες τους στην Τροιζήνα «οι κάτοικοι της Τροιζήνας», μας λέει ο Πλούταρχος, «αποφάσισαν να τρέφονται οι πρόσφυγες με έξοδα του κράτους, να παίρνει ο καθένας τους δύο οβολούς και τα παιδιά να έχουν το ελεύθερο να μαζεύουν φρούτα από παντού, και να πληρώνει το κράτος το μισθό για τους δασκάλους τους».

Κανονικά - εννοείται - οι γονείς πλήρωναν για τη μόρφωση των παιδιών τους. Καθώς ήταν φυσικό, οι γιοι των πλουσίων πολιτών ή αυτών που ήταν εύποροι μπορούσαν να συνεχίζουν τις σπουδές τους μέχρι την *εφηβεία*, ενώ οι γιοι των φτωχών σταματούσαν νωρίτερα, συνήθως μόλις έπαιρναν τις βάσεις. Μερικά παιδιά πάλι μάθαιναν ίσα – ίσα να διαβάζουν. Γνωρίζουμε το ανέκδοτο μ' εκείνον τον Αθηναίο, που το 482, ζήτησε από τον Αριστείδη να γράψει το ίδιο του το όνομα, επάνω σε ένα όστρακο, γιατί ο ίδιος δεν ήξερε να γράφει. Αλλά η μόρφωση φαίνεται πως είχε μεγάλη διάδοση στην Αθήνα σ' όλο τον πέμπτο αιώνα. Κατά το τελευταίο τρίτο αυτού του αιώνα, στα χρόνια δηλαδή του πελοποννησιακού πολέμου, δεν υπάρχουν αγράμματοι ανάμεσα στα πρόσωπα του Αριστοφάνη: ακόμη και ο χωριάτης Στρεψιάδης στις *Νεφέλες*, ακόμη και ο χοντρός αλλαντοπώλης Αγοράκριτος στους *Ιππείς* ξέρουν τα γράμματα τους.

2. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η Αθήνα είχε οπωσδήποτε σχολεία και πριν τους μηδικούς πολέμους. Είναι πολύ πιθανόν, πως σε μερικά σχολεία, τους μάθαιναν συγχρόνως γράμματα και στοιχεία μουσικής. Όπως και να είναι, ένα περίφημο αγγείο του Δούρη, παριστάνει στο ίδιο μέρος ένα κιθαριστή κι έναν γραμματιστή. Μα εάν πιστέψουμε σ' όσα λέει ο Πρωταγόρας για την εκπαίδευση στο διάλογο του Πλάτωνος που έχει το όνομά του, η διδασκαλία του κιθαριστή κανονικά ακολουθούσε την διδασκαλία του γραμματιστή και του παιδοτρίβη ερχόταν τελευταία:

«Ο δάσκαλος μόλις τα παιδιά μάθουν να διαβάζουν, τα βάζει να διαβάζουν δυνατά στην τάξη, καθισμένα επάνω σε скаμνάκια, τους στίχους των μεγάλων ποιητών και τα αναγκάζει να τους αποστηθίζουν ...Οι κιθαριστές, με τη σειρά τους, όταν ο μαθητής ξέρει πια να παίζει το όργανό του, τον βάζουν να μάθει και άλλα ωραία έργα των λυρικών ποιητών: Αργότερα, στέλνουν το παιδί στον παιδοτρίβη».

Πραγματικά, είναι πιθανόν πως η μόρφωση του πνεύματος – η μουσική, που περιελάμβανε συγχρόνως τα γράμματα και την καθαυτό μουσική άρχιζε πριν από την διδασκαλία της γυμναστικής, ενώ περίπου μετά τα δεκατέσσερα χρόνια η σωματική αγωγή έπαιρνε μεγαλύτερη σπουδαιότητα από την μόρφωση του πνεύματος, που όμως δεν την παραμελούσαν και τελείως. Τον μικρό Αθηναίο, από την στιγμή που θα φτάσει σε ηλικία, για να πάει στο σχολείο, τον επιβλέπει – τουλάχιστον στις εύπορες οικογένειες που έχουν πολλούς δούλους – όχι πια η τροφός αλλά ο **παιδαγωγός**.

Ο παιδαγωγός είναι ένας δούλος που χρησιμεύει σαν ακόλουθος του παιδιού, και η δουλειά του είναι να το συνοδεύει παντού και να του μαθαίνει καλούς τρόπους χρησιμοποιώντας, όταν η ανάγκη το καλεί, για να υπακούει το παιδί, και σωματικές ποινές, κυρίως τη βέργα. Ο παιδαγωγός οδηγεί το παιδί το πρωί στο δάσκαλο και μεταφέρει τα πράγματά του (τις πλάκες του από κερί, την πένα του, τα βιβλία του, αργότερα την κιθάρα του και τον αυλό του).

Κατόπιν, όση ώρα το παιδί είναι στο σχολείο, το ακούει. Κάθεται ή σε ειδική αίθουσα ή συνήθως στην ίδια την αίθουσα της διδασκαλίας. Αφού ήταν στο μάθημα, ο παιδαγωγός μπορεί κατόπιν στο σπίτι, να βοηθήσει το παιδί να επαναλάβει τα μαθήματα του. Οι δάσκαλοι κάθονται σε καρέκλες που έχουν ράχη και τα πόδια κυρτά. Οι καρέκλες αυτές λέγονται θρόνοι και είναι οι πρόδρομοι των εδρών. Οι μαθητές, οι παιδαγωγοί και οι βοηθοί του δασκάλου κάθονται πάνω σε σκαμνάκια με ίσια πόδια και χωρίς ράχη. Δεν υπάρχουν τραπέζια. Στις πλάκες τους από κερί που είναι αρκετά σκληρές, είναι εύκολο να γράψουν επάνω στα γόνατά τους, ή ακόμα να βάλουν επάνω σ' αυτές ένα φύλλο παπύρου. Οι δάσκαλοι, και κυρίως οι βοηθοί, που πληρώνονταν από τα χρήματα που έδιναν οι γονείς των μαθητών, θα πρέπει να έπαιρναν πολύ μικρό μισθό.

Πρέπει να περιμένουμε τους σοφιστές στο δεύτερο μισό του πέμπτου αιώνα για να συναντήσουμε πραγματικούς καθηγητές, που έχουν αρκετό κύρος και πληρώνονται καλά για τις υπηρεσίες που προσφέρουν. Φαίνεται εξάλλου καθαρά, πως αρκούσε να ξέρει κανείς να διαβάζει και να γράφει για να κάνει το δάσκαλο. Δεν χρειαζόταν κανένα δίπλωμα. Εάν το κράτος ασκούσε κάποιον έλεγχο, το έκανε αποκλειστικά από άποψη ηθική, όχι σε ό,τι αφορούσε την επιστήμη και την διδασκαλία.

Η ανάπαυση μια μέρα την εβδομάδα, συνήθεια φερμένη από την Ιουδαία, ήταν άγνωστη στους Έλληνες. Οι μέρες της αργίας ήταν ακανόνιστα τοποθετημένες, σύμφωνα με τις θρησκευτικές γιορτές κάθε πόλης. Ωστόσο, μερικοί μήνες, όπως ο *Ανθεστηριών* (Φεβρουάριος) στην Αθήνα είχαν τόσες πολλές αργίες που έμοιαζαν λίγο με τις «μεγάλες διακοπές» των σημερινών μαθητών. Για κάθε παιδί, οι οικογενειακές γιορτές και οι δικές του (επέτειοι, η τελετή της κοπής των μαλλιών, που σημαίνει το τέλος της παιδικής ηλικίας κλπ.) και σπουδαία συμβάντα, όπως οι γάμοι, ήταν αίτια για μέρες αργίας συμπληρωματικές.

Το παιδί άρχιζε πρώτα να μαθαίνει να διαβάζει, μετά να γράφει. Έπρεπε πρώτα – πρώτα να μαθαίνει να λέει απ' έξω τα ονόματα των γραμμάτων του

αλφαβήτου, άλφα, βήτα, κλπ., που τα χάραζε στη μνήμη του με μνημονικούς στίχους. Αυτά τα γράμματα, **στοιχεία**, τα σέβονταν με θρησκευτικό σχεδόν σεβασμό, γιατί χρησίμευαν όχι μόνο για να καταγράφουν τη γλώσσα, αλλά επίσης και τους αριθμούς και τα μουσικά διαστήματα.

Τίποτα στην αρχαία παιδαγωγική που ήταν πολύ της ρουτίνας, δεν προαναγγέλλει τη δική μας «ολική μέθοδο». Προχωρούν αργά, από το πιο απλό στο περίπλοκο, από το γράμμα στη συλλαβή με δύο γράμματα (βήτα και άλφα = βα), ύστερα στη συλλαβή με τρία και τέσσερα γράμματα, και ασκούν το παιδί με λέξεις πολύ δύσκολες και σπάνιες, όπως λύγξ. Δεν κάνουν καμιά προσπάθεια να του κάμουν πιο εύκολα τα πράγματα. Φαίνεται αντίθετα πως πιστεύουν πως όταν υπερνικηθεί η πιο μεγάλη δυσκολία, αυτό που απομένει θα το μάθει πολύ εύκολα. Υπήρχαν **συλλαβιτάρια**, στα οποία οι συλλαβές κάθε λέξης ήταν χωρισμένες.

Έπειτα η ανάγνωση ήταν αρκετά πιο δύσκολη από ό,τι είναι στις δικές μας εκδόσεις, γιατί δεν χρησιμοποιούσαν σημεία της στίξης, ούτε έμενε διάστημα κενό ανάμεσα στις λέξεις, όπως διαπιστώνουμε, λόγου χάρη, από τις επιγραφές που σώθηκαν. Όπως εύκολα καταλαβαίνει κανείς, το παιδί μάθαινε να διαβάζει δυνατά, και συνέχιζε και αργότερα να κάνει το ίδιο. Φαίνεται πως δεν συνήθιζαν καθόλου να διαβάζουν από μέσα τους :ή διάβαζε κανείς μόνος του με δυνατή φωνή, ή έβαζε έναν δούλο του να του διαβάζει. Γι' αυτό το λόγο – ας αναφέρουμε ένα παράδειγμα – το έργο του Πλουτάρχου που πραγματεύεται για τον τρόπο που πρέπει να διαβάζουν τα παιδιά τα ποιήματα έχει για τίτλο : «Πώς πρέπει ένα παιδί να ακούει τα ποιήματα».

Το παιδί μάθαινε κατόπιν να γράφει τα γράμματα σε μια ξύλινη πλάκα, που είχε ένα πλαίσιο και στο εσωτερικό αυτού του πλαισίου κερί, επάνω στο οποίο χάραζαν τα γράμματα με ένα μυτερό εργαλείο ή μαχαιράκι (*γραφίς*), που το άλλο του άκρο, πλατύ και στρογγυλό, το χρησιμοποιούσαν για να σβήνουν. Αυτές οι πλάκες, αντίστοιχες με τις δικές μας από σχιστόλιθο, άλλοτε ήταν απλές, άλλοτε διπλές, τριπλές ή τετραπλές και σ' αυτές τις τελευταίες περιπτώσεις τα διάφορα κομμάτια συνδέονταν μεταξύ τους με στρόφιγγες ή με σπάγγο που τον περνούσαν μέσα από τρύπες. Ο δάσκαλος σχεδίαζε πρώτα – πρώτα ελαφρά τα γράμματα επάνω στο κερί και ο μαθητής έγραφε από πάνω πατώντας δυνατότερα την πένα του. Έγραφαν επίσης με μελάνι επάνω σε φύλλα παπύρου : το μελάνι που ήταν πηκτό, το κοπάνιζε και μετά το διέλυε ο δάσκαλος ή ένας από τους βοηθούς του. Για πέννα χρησιμοποιούσαν ένα καλάμι, που το έσκιζαν στην άκρη. Χρησιμοποιούσαν επίσης **όστρακα**, δηλαδή κομμάτια αγγείων, που χρησίμευαν κυρίως για να κάνουν σχέδια γραφής. Οι μαθητές χρησιμοποιούσαν χάρακες σε σχήμα σταυρού, τους χρησιμοποιούσαν για να είναι τα γράμματα στην ίδια γραμμή και ακριβώς το ένα κάτω από το άλλο. Η διάταξη αυτή λέγεται **στοιχηδόν** και τη βλέπουμε στις επιγραφές της εποχής αυτής. Ίσως γίνονταν από τότε διαγωνισμοί καλλιγραφίας ανάμεσα στους μαθητές των σχολείων.

Με μεθόδους τόσο πρωτόγονες, η εκμάθηση της ανάγνωσης και της γραφής διαρκούσε συνήθως πολύ καιρό : χρειαζόταν μέχρι τρία ή τέσσερα χρόνια. Όταν το παιδί ήξερε πια να διαβάζει και να γράφει σχετικώς καλά, το

έβαζαν να μαθαίνει στίχους απ' έξω. Μετά κομμάτια όλο και πιο μεγαλύτερα ποιητών και πρώτα – πρώτα του παλαιότερου ποιητή, του Ομήρου, του ποιητή της Ιλιάδας και της Οδύσσειας. Πραγματικά, αυτό που θα γράψει τον πρώτο αιώνα μ.Χ., ο Ηράκλειτος, ισχύει οπωσδήποτε και για τον αιώνα του Περικλή :

«Από την πιο τρυφερή ηλικία, στο άδολο πνεύμα του παιδιού που κάνει τις πρώτες του σπουδές, δίνουν τον Όμηρο για τροφή : είναι πολύ σωστό να ρουφάει το πνεύμα μας από τα σπάργανα το γάλα των στίχων του. Μεγαλώνουμε και είναι πάντα κοντά μας».

Ο Όμηρος θεωρείται από τους Έλληνες σαν ο κατεξοχήν εκπαιδευτής. Ο γραμματιστής δεν παίρνει απ' αυτόν για τους μαθητές του μαθήματα αισθητικής, αλλά μαθήματα ηθικής και θρησκείας, γιατί ο Όμηρος διδάσκει το κάθε τι που πρέπει να ξέρει ένας άνθρωπος άξιος του ονόματος αυτού όπως λόγου χάρη :

Τις δραστηριότητες του καιρού της ειρήνης και του καιρού του πολέμου, τις τέχνες, την πολιτική και τη διπλωματία, την φρονιμάδα, την ευγένεια, το θάρρος, τα καθήκοντα στους γονείς και στους θεούς... Δίπλα στον Όμηρο, οι άλλοι επικοί ποιητές, όπως οι ποιητές του «Κύκλου», έχουν μια δεύτερη θέση αλλά ο Ησίοδος και στην Αθήνα ο Σόλων έδιναν κι αυτοί με τους στίχους τους αντικείμενα σπουδής. Όλα τα βιβλία, πραγματικά, είχαν τότε τη μορφή του παπύρου.

Η αριθμητική συμπλήρωνε τελικά αυτή τη διδασκαλία. Καθώς ξέρουμε, πως οι Έλληνες σημείωναν τους αριθμούς με τα γράμματα του αλφαβήτου, που το σύνολό τους έφτανε τα είκοσι επτά με την προσθήκη τριών σημείων παλαιών, που δεν τα χρησιμοποιούσαν πια σαν γράμματα : το **δίγαμμα**, που σήμαινε 6, το **κόππα** που σήμαινε 90, και το **σαμπί** που σήμαινε 900. Έτσι είχαν εννέα σημεία για τις μονάδες (από το άλφα μέχρι το θήτα), άλλα τόσα για τις δεκάδες (από το ιώτα μέχρι το κόππα) και άλλες τόσες για τις εκατοντάδες (από το ρο μέχρι το σαμπί). Για μεγαλύτερους από το 999 αριθμούς, χρησιμοποιούσαν τις λέξεις *χίλιοι* και *μύριοι* (δέκα χιλιάδες) ή για να δηλώσουν το χίλια χρησιμοποιούσαν το άλφα, προσθέτοντας στα αριστερά του ένα ιώτα και ούτω καθεξής.

Οι λογαριασμοί ήταν δύσκολοι, αφού οι Έλληνες δεν ήξεραν το μηδέν κι έτσι δεν μπορούσαν να δώσουν στα γράμματα, προσδιορίζοντας τα σημεία, μια αριθμητική αξία ανάλογα με τη θέση που βρίσκονταν. Χρησιμοποιούσαν επίσης για λογαριασμούς απλούς τα δάκτυλά τους, σύμφωνα με τους περίεργους κανόνες του δακτυλικού μετρικού συστήματος και για λογαριασμούς πιο περίπλοκους σύμβολα λογαριασμών και τον **άβακα**, μικρή πλάκα πάνω στην οποία συμβατικές διαιρέσεις, καμωμένες από πριν, χώριζαν τις διάφορες τάξεις των μονάδων, και όπου έθεταν τα σύμβολα – μέθοδος εμπειρική που επιζεί σήμερα στη μουσουλμανική Ανατολή. Εννοείται, πως οι μαθητές μάθαιναν τον πίνακα του πολλαπλασιασμού, όπως έκαναν και οι Πυθαγόρειοι με τη βοήθεια σημείων, που είχαν τοποθετημένα μέσα σ' ένα τετράγωνο πλαίσιο (πυθαγόρειος πίνακας).

Είναι πολύ αμφίβολο πως ο μικρός Αθηναίος του πέμπτου αιώνα μάθαινε στο σχολείο, έστω τα πρώτα στοιχεία της επίπεδης γεωμετρίας. Η μέτρια πνευματική του αποσκευή περιοριζόταν στις τέσσερις πράξεις και σε μερικές γνώσεις που είχαν σχέσεις με κλάσματα απλά : αφού η δραχμή είχε 6 οβολούς, έπρεπε να ξέρουν ότι το τέταρτο της δραχμής ισοδυναμούσε μ' ενάμισι οβολό.

Από ιστορική άποψη, η διδασκαλία της μουσικής θα πρέπει να άρχισε στην Ελλάδα παλιότερα από τη διδασκαλία των γραμμάτων. Σ' όλες τις εποχές οι Έλληνες μάθαιναν μουσική και χορό και θεωρούσαν την εκμάθηση του τραγουδιού και των μουσικών οργάνων σαν τη βάση της εκπαίδευσης των ελεύθερων ποιητών. Ήδη στην ομηρική εποχή οι τραγουδιστές, *οι αοιδοί*, που υμνούν τα παλιά κατορθώματα περιβάλλονται με εκτίμηση και με σεβασμό, όπως το δηλώνει ο Οδυσσέας στους Φαίακες :

«Γιατί έχουν δόξα και τιμή στη γη οι τραγουδιστάδες απ' όλους, που τους έμαθε να τραγουδούν η Μούσα κι αγάπησε το γένος τους ξέχωρα απ' όλα τα άλλα».

Είναι χαρακτηριστικό πως και το ίδιο το όνομα της μουσικής προέρχεται από το όνομα Μούσες, τις θεές δηλαδή που προεδρεύουν σε κάθε πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα του ανθρώπου. Η μουσική φαινόταν αληθινά στους Έλληνες σαν το ουσιαστικό μέρος και σαν το καλύτερο σύμβολο κάθε μόρφωσης. Ο άνθρωπος ο πραγματικά μορφωμένος είναι ο *μουσικός ανήρ*. Ο Θεμιστοκλής παραδεχόταν πως η μόρφωση του ήταν λειψή, γιατί δεν είχε μάθει να παίζει καλά κιθάρα. Λέμε ότι η μουσική ημερώνει τα ήθη, αλλά για τους Έλληνες ήταν η πρώτη κατάσταση του πολιτισμού και κάθε τροποποίηση που γινόταν στην τεχνική της μουσικής τους φαινόταν επικίνδυνη και ικανή να αλλάξει την ηθική ισορροπία όλου του σώματος της πολιτείας, ολόκληρου του κράτους.

Η μαγεία με την πιο ισχυρή σημασία της λέξης, που δοκίμαζαν οι Έλληνες ακούγοντας ωραία μουσική εκφράζεται κατά θαυμάσιο τρόπο επάνω σε αγγεία, κυρίως σε έναν κρατήρα του μουσείου του Βερολίνου, που παριστάνει τον Ορφέα να παίζει τη λύρα και να τραγουδά μπροστά σε τέσσερις Θράκες που είναι τελείως υποδουλωμένοι. Πρότειναν – και πολύ σωστά – γι' αυτή τη σκηνή το όνομα «ο θρίαμβος της μουσικής».

Η *κιθάρα* ή *λύρα* είναι όργανο με χορδές, που το κιβώτιο της αντηχήσεως, το έφτιαχναν στην αρχή, από όστρακο χελώνας : ο θεός Ερμής, μωρό ακόμη, εφεύρε αυτό το όργανο, τυχαία. Επάνω στην κοίλη πλευρά αυτού του είδους του κουτιού, που ήταν σκεπασμένο με ένα δέρμα τεντωμένο είναι προσαρμοσμένα δύο ξύλα κυρτά που τα στερεώνει στο επάνω μέρος τους μια τραβέρσα, που στην κιθάρα του Αχιλλέα ήταν ασημένια. Χορδές – κανονικά επτά, συνδέουν αυτήν την τραβέρσα με το κατώτερο άκρο του οργάνου. Ένας οκρίβαντας τέλος, χωρίζει τις χορδές από το δέρμα. Λύρες πιο τελειοποιημένες θα έχουν οχτώ ή εννέα χορδές. Έπαιζαν κιθάρα ή χτυπώντας τις χορδές με τα δάχτυλα έκανα αυτές να πάλλονται με μια μικρή λάμα, ανάλογη με την πέννα του μαντολίνου, το *πλήκτρον*, που ήταν δεμένο στο όργανο με μια κορδέλα.

Όσο για τον δίαυλο, όργανο πνευστό, το ονομάζουν συνήθως φλογέρα, μα έμοιαζε περισσότερο με αυλό, αν και είχε τις περισσότερες φορές δύο σωλήνες διαφορετικούς τον έναν από τον άλλο, που άρχιζαν από τη γλωσσίδα του οργάνου. Αυτοί οι σωλήνες που είχαν τρύπες και γλωσσίδα που προκαλούσαν παλμούς, γίνονταν από καλάμια. Οι επαγγελματίες παίχτες του αυλού στερέωναν το όργανο στο στόμα με ένα εργαλείο που ήταν καμωμένο από λουριά δερμάτινα (φορβεία) που τους σκέπαζε λίγο τα μάγουλα. Αυλοί και κιθάρες κατασκευάζονταν σε ειδικά εργαστήρια. Ο πατέρας του ρήτορα Ισοκράτη είχε πλουτίσει διευθύνοντας ένα εργοστάσιο αυλών.

Αρκετές αγγειογραφίες μας δείχνουν παιδιά να μαθαίνουν κοντά στο δάσκαλο της μουσικής να παίζουν κιθάρα και αυλό. Ο δάσκαλος είναι καθισμένος επάνω σε μια καρέκλα με ράχη, και ο μαθητής απέναντί του επάνω σε ένα σκαμνί, ή καλύτερα ο καθηγητής παίζει ο ίδιος το όργανο για να δείξει στο παιδί πως πρέπει να παίζει, ή επίσης τον βάζει με την σειρά του να παίζει χτυπώντας τον ρυθμό, ή και οι δύο μαζί έχοντας ο καθένας μια κιθάρα επάνω στα γόνατα, παίζουν και οι δύο μαζί. Η διδασκαλία λοιπόν είναι εντελώς εμπειρική και γίνεται με το αυτί, χωρίς μουσική γραμμένη. Η ελληνική μουσική ήταν αποκλειστικά μονοφωνική.

Η κιθάρα, αντίθετα από τον αυλό, αφήνει ελεύθερο το στόμα για να τραγουδήσει και, πολύ συχνά, οι κιθαριστές παριστάνονται με μισανοιγμένο το στόμα τραγουδώντας και ακομπανιάροντας οι ίδιοι. Αυτή η τακτική ήταν τόσο πολύ συνηθισμένη που μια λέξη μόνο έφτανε για να δηλώσει τον τραγουδιστή που συνόδευε ο ίδιος τον εαυτό του παίζοντας κιθάρα :κιθαρωδός. Τα παιδιά μάθαιναν λοιπόν το τραγούδι, συγχρόνως με ένα μουσικό όργανο. Τα λόγια των τραγουδιών ήταν από παλιούς λυρικούς ποιητές κι ο κιθαριστής έπρεπε να επαγρυπνεί για να διατηρεί γνήσια την παράδοση από κάθε νεωτερισμό.

Το πιο ευγενικό μουσικό όργανο ήταν η κιθάρα. Ωστόσο ο αυλός, που το πιθανότερο είναι πως οι Αθηναίοι τον γνώρισαν από τους Βοιωτούς, ήταν πολύ της μόδας στην Αθήνα τον πέμπτο αιώνα. Αλλά ήδη ο Αλκιβιάδης δοκίμαζε αποστροφή για ένα όργανο, που όταν το παίζει κανείς, του παραμορφώνει το πρόσωπο. Τα πρωτεία της κιθάρας επιβεβαιώνονται από το μύθο του κιθαρωδού θεού Απόλλωνα, που νίκησε θριαμβευτικά, κατά την κρίση των Μουσών, το σάτυρο Μαρσύα, που έμοιαζε με αυλό. Ο Πλούταρχος αναφέροντας ένα στίχο του Σοφοκλή, μας πληροφορεί πως ο αυλός «χρησιμοποιούνταν πρώτα – πρώτα σε κηδείες, χρησίμευε για κάτι που δεν είχε γόητρο και λάμψη». Τον τέταρτο αιώνα, φαίνεται πως παίζουν αυλό μόνο επαγγελματίες μουσικοί και εταίρες. Η λέξη αυλητρίς (αυτή που παίζει αυλό) έγινε συνώνυμη με την λέξη εταίρα. Τον τέταρτο αιώνα εμφανίζονται επίσης οι βιρτουόζοι, τώρα το παίξιμο της κιθάρας αλλάζει και γίνεται πιο περίπλοκο. Ωστόσο «το χάσμα που συνεχώς μεγάλωνε ανάμεσα στη σχολική και στη ζωντανή τέχνη» είχε σαν αποτέλεσμα σιγά – σιγά να παρακμάσει η διδασκαλία της μουσικής.

Οι νέοι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν το μουσικό τους τάλαντο για να γίνουν με μεγαλύτερη λάμψη οι γιορτές του δήμου, της φυλής και της πόλης με τις χορωδίες του τραγουδιού και του χορού. Έτσι στα 480 π.χ. μετά τη νίκη στη

Σαλαμίνα, ο μελλοντικός ποιητής Σοφοκλής, δεκαπέντε περίπου χρονών, οδήγησε, γυμνός και αλειμμένος με λάδι, με τη λύρα στο χέρι, το χορό των παιδιών, που έψαλλε το νικητήριο παιάνα.

Σε τέτοιες εξαιρετικές περιστάσεις, που ήταν όμως κατά κάποιο τρόπο κανονικές, στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές της πόλης, όριζαν τους χορηγούς – πολίτες που τους διάλεγαν γι' αυτή τη λειτουργία γιατί ήταν πλούσιοι και μπορούσαν λοιπόν να πληρώσουν τα έξοδα – που ήταν υποχρεωμένοι να στρατολογήσουν και να διδάξουν με χοροδιδασκάλους (δασκάλους του χορού) παιδιά για να τραγουδήσουν όλα μαζί κάποιο λυρικό κομμάτι προς τιμήν κάποιου θεού. Αυτό το χορικό τραγούδι δεν απαιτούσε πάρα πολλές επαναλήψεις, αφού τραγουδιόταν με μονοφωνία ή στην περίπτωση που οι χοροί ήταν μικτοί, με οκτάβα, αφού οι Έλληνες αγνοούσαν την πολυφωνία. Ο χορηγός της ομάδας (του χορού) που νικούσε έπαιρνε ως βραβείο, ένα τρίποδα, και συνέβαινε, από φιλοδοξία, να θέλει για να αποθανατίσει αυτό το γεγονός, να τοποθετήσει τον τρίποδα στο δημόσιο δρόμο. Έφτιαχνε λοιπόν με έξοδά του ένα μνημείο και τοποθετούσε επάνω τον τρίποδα. Έτσι ένας δρόμος των Αθηνών που είχε αυτά τα αφιερώματα δεξιά και αριστερά του ονομάζονταν Οδός των Τριπόδων.

Η αγάπη των Ελλήνων για την γυμναστική είναι τόσο παλιά και μεγάλη όσο και για τη μουσική : είναι αρκετό για να πεισθούμε να διαβάσουμε τη διήγηση για τους αγώνες που έκαμε ο Αχιλλέας για να τιμήσει τον Πάτροκλο νεκρό στη ραψωδία Ψ της Ιλιάδας. Παντού, όπου οι Έλληνες ίδρυσαν πόλεις, δύο κυρίως οικοδομήματα φαίνονται σαν χαρακτηριστικά του πολιτισμού τους : το θέατρο και το στάδιο.

Δεν ξέρουμε καλά σε ποια ηλικία άρχιζε ο νέος Αθηναίος να ασκεί το σώμα του με την καθοδήγηση του παιδοτρίβη, ίσως από τα οχτώ του χρόνια, μα το πιθανότερο είναι γύρω στα δώδεκα, ενώ από αρκετά χρόνια πριν είχε αρχίσει να πηγαίνει στο σχολείο του γραμματιστή και του κιθαριστή. Οι μαθητές του παιδοτρίβη ήταν διαιρεμένοι σε δύο «τάξεις» : τους μικρούς (παιδες), που ήταν ίσως από δώδεκα μέχρι δεκαπέντε χρονών, και τους μεγάλους (νεανίσκοι), από δεκαπέντε μέχρι δεκαοχτώ.

Ενώ τα γράμματα και η μουσική μπορούσαν να διδαχτούν σε μια οποιαδήποτε αίθουσα, η διδασκαλία της γυμναστικής απαιτούσε τις ειδικές ευκολίες της παλαίστρας. Η παλαίστρα ήταν ουσιαστικά ένα γήπεδο ανοιχτό από πάνω, τετράγωνο, με τοίχους ολόγυρα. Σε μία ή δύο πλευρές υπήρχαν χώροι κλειστοί που χρησίμευαν σαν βεστιάριο, αίθουσες για ανάπαυση με πάγκους (εξέδρες), λουτρά μαγαζιά που πουλούσαν λάδι και άμμο, γιατί, όπως θα δούμε παρακάτω, το λάδι κι ο άμμος ήταν απαραίτητα για τις σωματικές ασκήσεις των Ελλήνων. Οι παλαίστρες ήταν στολισμένες με προτομές του Ερμή, προστάτη των γυμναστηρίων. Η παλαίστρα χρησίμευε για όλα τα σπορ, εκτός από το δρόμο, που απαιτούσε μεγαλύτερο γήπεδο, ο παιδοτρίβης έπρεπε για το αγώνισμα αυτό να οδηγήσει τους μαθητές του στο στάδιο.

Στην παλαίστρα βασιλεύει ο παιδοτρίβης. Φοράει χλαμύδα πορφυρή, που τη βγάζει, όταν πρέπει να δείξει στα παιδιά μια άσκηση. Κρατάει ένα μακρύ

διχαλωτό μπαστούνι, που είναι το σήμα του επαγγέλματός του και του χρησιμεύει να διορθώνει τα απείθαρχα, αδέξια και άπειρα παιδιά κι ακόμα για να χωρίζει τους παλαιστές. Έχει συχνά κάτω από τις διαταγές του βοηθούς, που τους διαλέγει, φαίνεται, ανάμεσα στους μαθητές του τους πιο μεγάλους και τους πιο καλούς.»

(F. Robert, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων, σελ. 112-141)

Τρία είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής γυμναστικής: η τέλεια γυμνότητα του αθλητή (η λέξη γυμναστική προέρχεται από το γυμνός), - κατά τον Πλάτωνα πρώτοι που άρχισαν να αγωνίζονται γυμνοί ήσαν οι Κρήτες και στην συνέχεια οι Λακεδαιμόνιοι - η χρήση αλοιφών από λάδι και το παίξιμο αυλού όσο κρατούσαν οι ασκήσεις. Η γυμναστική με την ευρύτερη έννοιά της περιελάμβανε την *αγωνιστική* και την *αθλητική* και με την μεν πρώτη οι αρχαίοι Έλληνες εννοούσαν την γενική γυμναστική, τους χορούς και τις παιδιές, με τη δεύτερη τα διάφορα αθλήματα, όπως ο δρόμος, οι ρίψεις, η πάλη, κ.λ.π.

Στον Γοργία του Πλάτωνα η γυμναστική αναφέρεται σαν επιστήμη ισάξια της Ιατρικής, ο δε Σωκράτης λέει στον Καλλικλή ότι θεωρεί τη γυμναστική καλύτερη της Ιατρικής. Ο Φιλόστρατος θεωρεί τη γυμναστική μόριο της ιατρικής, ενώ η συνειδητοποίηση των αρχαίων ότι η γυμναστική επιστήμη είχε άμεση επίδραση στη σωματοψυχική θεραπεία των ατόμων, φαίνεται από το γεγονός ότι σε όλα τα θεραπευτικά κέντρα του *Ασκληπιού*, όπως στην Επίδαυρο και στο Αμφιαράειο της Βοιωτίας, υπήρχαν γυμνάσια και παλαιστές.

Σύμφωνα με τον Smith "από την μελέτη της ελληνικής μυθολογίας συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι γυμναστικές ασκήσεις είναι τόσο παλιές, όσο και το ίδιο το ελληνικό έθνος και εκτελούντο στην ύπαιθρο, σε παραποτάμιες πεδιάδες και ήσαν αρχικά τραχείας μορφής και στρατιωτικού χαρακτήρα" (W. Smith 1860, 213). "Κατά την θεωρία του Delorme οι στρατιωτικές πρόοδοι οδήγησαν στην εμφάνιση της γυμναστικής, η οποία οπωσδήποτε προηγήθηκε της ίδρυσης των γυμνασίων" (D. Kyle 1987, 65).

Σύμφωνα με την μυθολογία, η ανακάλυψη των γυμναστικών ασκήσεων αποδίδεται στον Προμηθέα, ο οποίος έδωσε τις γνώσεις του στο θεό Ερμή, ο οποίος και θεωρήθηκε σαν ο πρώτος γυμναστής (Φιλοστρ. Γυμν. 16). Επίσης, την ίδια διάκριση μοιράζεται και ο Ηρακλής. Αθηναϊκοί μύθοι αποδίδουν την ίδρυση και την οργάνωση της γυμναστικής στον Θησέα (Παυσ. Α 39.3), οποίος λέγεται ότι εισήγαγε την τέχνη της πάλης έχοντας μάθει αυτή από την Αθηνά ή από τον *Ηνίοχο* (αρματηλάτη) του Φόρβου. Ο Γαληνός τέλος, υποστηρίζει ότι η γυμναστική οργανώθηκε και τελειοποιήθηκε στους χρόνους του Κλεισθένη, τον 6^ο αι. π.Χ.

Η λέξη **γυμνάσια** αρχικά σημαίνει φυσικές ασκήσεις και στην συνέχεια έχουμε εξελικτικά την χρήση της στον ενικό σαν γυμνάσιο, η οποία σημαίνει χώρος που έχει επιλεγεί για την εκτέλεση αθλητικών ασκήσεων. Απαραίτητο στοιχείο του γυμνασίου ήταν ο μεγάλος, ανοιχτός χώρος κι η διαμορφωμένη, κυρίως στα άκρα, χώροι για τρέξιμο, οι λεγόμενοι «δρόμοι». Ο χώρος χρησιμοποιούνταν για κάθε λογής δραστηριότητα, ήταν δηλαδή τόπος γενικής γύμνασης. Οι εκτελούμενες παιδιές και ασκήσεις στα γυμνάσια φαίνεται ότι

ήσαν οι ίδιες σε όλη την Ελλάδα. Αλλά στις δωρικές πόλεις χρησιμοποιούνταν σαν μέσα για την σκληραγωγία του σώματος και την στρατιωτική εκπαίδευση, στις δε ιωνικές και κυρίως στην Αθήνα είχαν επιπλέον σκοπό να προσδώσουν μέσω αυτών χάρη και κάλλος στο σώμα και να το καταστήσουν τη βάση για υγιή και ισχυρό νου.

Οι νέοι δεν πήγαιναν στα γυμνάσια μόνο και μόνο για να προπονηθούν, αλλά και να έχουν κοινωνικές επαφές μέσα από συναντήσεις και συνομιλίες που είχαν με φίλους τους που ανήκαν σε άλλες αθλητικές ομάδες. Στην αρχαία Ελλάδα δεν υπήρχε σημαντική πόλη που να μην είχε δικό της γυμνάσιο, ενώ παράλληλα θεωρούσαν την πόλη που δεν είχε τέτοιο ίδρυμα απολίτιστη (Μουρατίδης 1990, 114). Οι περισσότεροι ειδικοί συμφωνούν ότι το πλήρως ανεπτυγμένο αρχαίο ελληνικό γυμνάσιο ήταν δημόσια διευκόλυνση για φυσική αγωγή, ελέγχετο από δημόσιους αξιωματούχους και ήταν ανοιχτό για όλους τους πολίτες, η πλήρης δε ανάπτυξή του παρατηρείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Ο Glass αναφέρει ότι οι συνήθεις διαχωρισμοί που αναφέρονται σε βιβλία είναι: α) το γυμνάσιο είναι δημόσιο ίδρυμα, η παλαίστρα ιδιωτικό β) στην παλαίστρα γυμνάζονται οι παίδες (νέοι), στο γυμνάσιο άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, γ) η παλαίστρα είναι μια ειδική και ξεχωριστή κατασκευή, η οποία αποτελεί απαραίτητο κομμάτι κάθε γυμνασίου, αλλά μπορεί να υπάρξει και σαν ανεξάρτητη ολότητα. Το γυμνάσιο όμως δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την παλαίστρα. Οι περισσότερες παλαίστρες ήταν ιδιωτικές κι ανήκαν συχνά στους δασκάλους που δίδασκαν σε αυτές, αλλά εκείνες που αποτελούσαν με γυμνάσια ενιαίο ίδρυμα ήταν δημόσιες, όπως αυτές στην Ολυμπία και στην Ίλιδα. Ιδρύματα, όπως η παλαίστρα και το γυμνάσιο ήταν πάντα κάτω από την προστασία ορισμένων θεών. Στην Ίλιδα σε ένα γυμνάσιο ειδικά για πάλη, ονομαζόμενο Μαλθώ, υπήρχαν αγάλματα του *ἰδαίου Ηρακλή*, του *Έρωτα* και του *Αντέρωτα*. Οι αρχαίοι Έλληνες κατασκεύαζαν τα γυμνάσια έξω από την πόλη, μέσα σε άλση και κοντά σε ρυάκια ή ποτάμια, για την εξυπηρέτηση των αθλουμένων στο ίδρυμα. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι όταν στις πηγές αναφέρεται η λέξη γυμνάσιο συχνά γίνεται αναφορά και στην ύπαρξη άλσους με πλούσια σκιά.

Ο Θουκυδίδης απέδιδε τα δύο πρώτα από αυτά τα χαρακτηριστικά στην επίδραση της Σπάρτης: «οι Λακεδαιμόνιοι, λέει, πρώτοι κατά τους αθλητικούς αγώνες παρουσιάζονταν γυμνοί κι αλείφονταν με λάδι. Αλλά παλιότερα, ακόμη και στους ολυμπιακούς αγώνες, οι αθλητές, όταν αγωνίζονταν, έφερναν διαζώματα περί τα αιδοία». Οι νέοι γυμναστές δεν φορούν ούτε ζώνη, ούτε παπούτσια, και συνήθως το κεφάλι τους είναι γυμνό κάτω από τον καυτερό ήλιο, εκτός από μερικούς που φοράνε ένα μικρό δερμάτινο σκούφο.

Τα απαραίτητα εφόδια για το παιδί που πήγαινε στην παλαίστρα είναι: το σφουγγάρι για την καθαριότητα, το μικρό αγγείο για το λάδι (*αλάβαστρος*) και η μπρούτζινη ξύστρα (*σπλεγγίς* ή *στελγίς*) ένα είδος σπάτουλας με υδρορροές, που στην άκρη είναι κυρτωμένη. Πριν από τη συγκέντρωση πλένεται σε μια πηγή ή όταν η παλαίστρα δεν έχει κοντά της πηγή, σε μια πέτρινη γούρνα, κατόπιν αλείφει με λάδι ολόκληρο το σώμα του και μετά σκορπίζει επάνω στα

μέλη του άμμο ή σκόνη που την αφήνει να πέφτει σαν λεπτή βροχή ανάμεσα από τα δάχτυλά του που τα κρατάει ανοιγμένα. Αυτή την τακτική την επέβαλε η υγιεινή: πίστευαν πως προστάτευε το σώμα από την «δυσκρασία».

«Αλειφόταν μέχρι τον αφαλό και τους χειρισμούς της άλειψης έκανε στο αλειπτήριο ειδικός, ο αλειπτής, επίσης το ίδιο μπορούσαν να κάνουν ο παιδοτρίβης ή ακόμα ένας ασκούμενος (Λουκ. Αναχαρ. Η περί Γυμν. 1, Γιαννάκης 1990, 228). Ο καθηγητής Μουρατίδης αναφέρει ότι αρχικά την *ανάτριψη* ή *τρίψη* των αθλητών έκανε ο παιδοτρίβης, ενώ στη συνέχεια αυτό ήταν αποκλειστική εργασία του αλειπτή. Οι δύο αυτοί τεχνικοί θεωρούνται από τους αρχαίους συγγραφείς οι επινοητές της Ιατραλειπτικής, δηλαδή της επιστημονικής τρίψης πριν και μετά την άσκηση. Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι το λάδι είχε υγιεινές και θεραπευτικές ιδιότητες, που τους προστάτευε από τον ήλιο και καθιστούσε την επιδερμίδα ελαστική και ανθεκτική (Λουκ. Αναχ. 24). Επίσης προστάτευε τους πόρους του σώματος από το χώμα και την άμμο, ενώ παράλληλα χρησιμοποιείτο σαν ένα είδος προπαρασκευαστικής προθέρμανσης του μυϊκού συστήματος μέσω της ανάτριψης, η οποία γίνονταν και μετά το τέλος της άσκησης και ονομαζόταν αποθεραπευτική.

Στο **κονιστήριο** φυλάσσετο η ειδική σκόνη που χρησιμοποιείτο για να μειώνει την ολισθηρότητα του δέρματος και να γίνεται έτσι η επαφή των αθλητών πιο σταθερή (Λουκ. Αναχ. 29, Γιαννάκης 1990, 290). Επίσης, έκλεινε τους πόρους του σώματος κρατώντας το δροσερό και ελέγχοντας έτσι την υπερβολική παραγωγή ιδρώτα, που είχε σαν αποτέλεσμα την καθυστερημένη επέλευση του καμμάτου. Η ειδική σκόνη φυλάσσετο σε καλάθια, ονομαζόμενα *σπυρίδες* (ζεμπίλια). Η ειδική σκόνη που χρησιμοποιούσαν οι αθλητές για την προπόνηση δεν θα πρέπει να συγχέεται με τα *κονία* (αλισίβα) που χρησιμοποιούσαν πριν το μπάνιο. Μετά την προπόνηση οι αθλητές έβαζαν λάδι και στην συνέχεια κονία κι αφού έτριβαν το σώμα τους δημιουργείτο αφρός, τον οποίο απομάκρυναν με τις *σπλεγγίδες* μετά το μπάνιο (Gardiner, 1910, 480-481, 492).

Τέλος, είναι βέβαιο πως σε κάθε παλαίστρα ήταν τουλάχιστον ένας αυλητής. Δουλειά του ήταν όχι μόνο να ρυθμίζει τις ασκήσεις ευκαμψίας, που εμείς ονομάζουμε σήμερα «σουηδική» γυμναστική, αλλά ακόμη και την ρίψη του δίσκου και του ακοντίου και τα άλλα σπορ: πραγματικά βλέπουμε επάνω σε αγγεία *αυλητές*, που το όργανό τους είναι στερεωμένο στο στόμα τους με τα *φορβεία*, και παίζουν τον αυλό ενώ τα παιδιά γυμνάζονται.

Από την εποχή του Πεισίστρατου, τον 6^ο αι. γινόταν στην γιορτή των Παναθηναίων ένας αγώνας που συμμετείχαν μόνο παιδιά: το *πένταθλον*, που περιελάμβανε πέντε αγωνίσματα: την πάλη, τον δρόμο, το πήδημα, την ρίψη του δίσκου και του ακοντίου.

Η *πάλη* ήταν το κατεξοχήν αγώνισμα, αυτή που είχε δώσει το όνομά της στην παλαίστρα. Τα παιδιά αρχίζουν ισιώνοντας το έδαφος με ένα φτυάρι-εργαλείο, που συχνά παριστάνεται σε αγγεία, που εικονίζονται σκηνές γυμναστικής. Εξάλλου, το να φτυαρίζει κανείς είναι μια υγιεινή άσκηση. Μετά τα παιδιά αγωνίζονται δύο – δύο, με τα κεφάλια χαμηλωμένα, τα μπράτσα

τεντωμένα μπροστά, και κοιτάζουν να πιαστούν ή απ' τον καρπό των χεριών ή από τον λαιμό ή από τη μέση. Πρέπει να ρίξουν κάτω τον αντίπαλο, ενώ αυτοί θα στέκουν όρθιοι. Το «ματς» γινόταν με τρεις λαβές. Ο παιδοτρίβης δίδασκε κάθε μια από τις λαβές και θεωρητικά και πρακτικά κι αυτή η διδασκαλία δημιούργησε ολόκληρο τεχνικό λεξιλόγιο, που έγινε πολύ οικείο στους Αθηναίους: αυτό το λεξιλόγιο χρησιμοποιείται από τους συγγραφείς σε πάρα πολλές μεταφορικές εκφράσεις. Όταν γίνονται αγώνες ανάμεσα σε παιδιά ή ενηλίκους, τα ζεύγη των παλαιστών σχηματίζονται με κλήρο: χρησιμοποιούσαν κουκιά που σε δύο είχαν μαρκάρει επάνω τους το γράμμα άλφα, σε δύο το βήτα, κ.λ.π. Εάν ο αριθμός των παλαιστών ήταν μονός (περιττός) π.χ. πέντε, έβαζαν μέσα στην υδρία ένα κουκί επάνω στο οποίο είχαν μαρκάρει το γράμμα και εκείνος που το τραβούσε έμενε σαν ρεζέρβα, για να αγωνιστεί με έναν από τους νικητές των πρώτων αγώνων, ανάμεσα στους οποίους γινόταν μια νέα κλήρωση.

Τα αγωνίσματα του δρόμου ήταν πολλά: δρόμος ταχύτητας, μήκος σταδίου (διαφορετικό από πόλη σε πόλη, περίπου όμως τετρακόσια είκοσι μέτρα) ή διπλού σταδίου (*δίαιλος*) ή τετραπλού σταδίου (*ίππιος*) και ο δρόμος μεγάλου μήκους, που μπορούσε να φτάσει μέχρι εικοσιτέσσερα στάδια, δηλαδή περισσότερο από τέσσερα χιλιόμετρα. Αλλά όλες αυτές οι διαδρομές γίνονταν με μεταβάσεις και επιστροφές ανάμεσα στην γραμμή της αναχώρησης του σταδίου, που ήταν σημειωμένη με μια σειρά στήλες, και το τέλος του γηπέδου. Πραγματικά, όταν έφτανε στο τέλος του σταδίου, ο δρομέας περιέστρεφε μια στήλη (*τέρμα*) και γυρνούσε στο σημείο της αναχώρησης, απ' όπου άρχιζε πάλι να ξανατρέχει αν η διαδρομή που έπρεπε να κάνει ήταν μεγαλύτερη από διπλό στάδιο. Αυτές οι στήλες του σταδίου διατηρήθηκαν λ.χ. στην Επίδαυρο. Οι Έλληνες δρομείς, κατά την εκκίνηση δεν ακουμπούσαν το γόνατό τους στη γη, αλλά περίμεναν όρθιοι το σήμα, με τον κορμό γερμένο προς τα εμπρός, τα πόδια πολύ κοντά το ένα στο άλλο.

Όσο για το **πήδημα**, οι Έλληνες φαίνεται ότι συνήθιζαν μόνο το άλμα εις μήκος *μετά φοράς*. Για το αγώνισμα αυτό, όπως και για την πάλη, τα παιδιά πρώτα με το φτυάρι ίσιωναν το μέρος που θα ξανάπαιρναν επαφή με το έδαφος μετά το πήδημά τους. Κατόπιν, πηδούν κανονικά κρατώντας σε κάθε τους χέρι έναν *αλτήρα* (αυτή η λέξη, έχει σχέση με το ρήμα άλλομαι, που σημαίνει πηδώ). Αυτοί οι αλτήρες, από πέτρα ή από μολύβι, ήταν ή ημισφαίρια κοίλα για να επιτρέπουν τη παλάμη του χεριού να τοποθετηθεί στην κοιλότητά τους, ή όπως οι σημερινοί αλτήρες, που αποτελούνται από δύο μέρη ενωμένα με ένα στέλεχος, αλλά αυτό το στέλεχος που χρησίμευε σαν λαβή ήταν κυρτό. Το βάρος ποίκιλλε, από ένα μέχρι πέντε κιλά. Οι αλτήρες χρησίμευαν και για ασκήσεις ευκαμψίας. Για το πήδημα, ενίσχυαν το αποτέλεσμα της ταλάντευσης των χεριών. Ο αθλητής Φάυλλος από τον Κρότωνα μπορούσε να πηδήσει με αυτόν τον τρόπο πάνω από δεκαέξι μέτρα.

Οι **δίσκοι** ήταν μπρούτζινοι και ζύγιζαν από ένα μέχρι τέσσερα κιλά. Τα παιδιά έριχναν ελαφρότερους δίσκους από αυτούς που έριχναν οι ανήλικοι. Η βάση της αναχώρησης δεν περιοριζόταν παρά μόνο από εμπρός και στα πλάγια. Η ρίψη του δίσκου γινόταν με δύο διαδοχικές κινήσεις: «αφού σήκωνε

πρώτα – πρώτα το δίσκο με τα δυο του χέρια ο δισκοβόλος έγερνε προς το μέρος της βολής, προβάλλοντας το αριστερό πόδι, μετά ορθώνεται πάλι με δύναμη, ο κορμός περιστρέφεται από αριστερά προς τα δεξιά επάνω στα ισχία και το δεξί μπράτσο διαγράφει ένα μεγάλο κύκλο από μπροστά προς τα πίσω σε μια δεύτερη φάση, ο δίσκος κατεβαίνει προς τα κάτω, το σώμα κυρτώνεται και το αριστερό πόδι, που ήταν φερμένο πίσω, όσο ο δίσκος ήταν σηκωμένος ψηλά, έρχεται τώρα μπροστά, με τα δάχτυλα αναδιπλωμένα και τα νύχια να σέρνονται πάνω στο έδαφος» (Μουρατίδης).

Ο δίσκος αλειφόταν με άμμο για να μην γλιστρά ανάμεσα στα δάχτυλα. Στο μέρος που έπεφτε ο δίσκος κάρφωναν ένα μικρό πάσσαλο στη γη, για να μπορούν να συγκρίνουν την επίδοση των αγωνιστών.

Το **ακόντιο**, όπλο συνηθισμένο στο κυνήγι και στον πόλεμο, χρησίμευε επίσης και σε αγωνίσματα. Το ακόντιο για αγωνίσματα, που είχε το μήκος περίπου του ανθρώπινου σώματος και πάχος ενός δαχτύλου, ήταν χωρίς μύτη, (για να αποφεύγονται τα ατυχήματα), αλλά είχε έρμα στην άκρη: στο κέντρο του βάρους του είχε έναν προωθητικό ιμάντα. Ο ιμάντας αυτός ήταν δερμάτινος σαράντα περίπου εκατοστά του μέτρου, που τυλιγόταν γύρω από τον κορμό και τελείωνε σε μια πόρπη, όπου ο ακοντιστής έβαζε το χοντρό δάχτυλο και το δείκτη του χεριού του. Αυτός ο προωθητής, δίνοντας στο ακόντιο περιστροφική κίνηση, διπλασίαζε ή τριπλασίαζε το βεληνεκές. Στις αγγειογραφίες, οι ακοντιστές κρατούν συχνά ένα είδος διαβήτη και ένας από τους δυο φαίνεται να βαδίζει μετρώντας τα βήματά του πίσω από έναν πρωτόσχολο. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι ο διαβήτη χρησίμευε για να χαράζουν, στην απόσταση που ήθελαν, έναν κύκλο μέσα στον οποίο έπρεπε να επιτύχουν να ρίξουν το ακόντιο. Αυτή ήταν η ρίψη «επί στόχω», αλλά οι αθλητές μπορούσαν να παραβγούν και ποιος θα ρίξει το ακόντιο πιο μακριά.

Εκτός από αυτά τα πέντε κλασικά αγωνίσματα, τα παιδιά μπορούσαν επίσης να αγωνιστούν στην **πυγμαχία** και στο **παγκράτιον**. Για την πυγμαχία, περιτύλιγαν τα χέρια τους με δερμάτινα λουριά. Ο χρόνος του αγώνα, δεν ήταν καθορισμένος και δεν γινόταν διάλειμμα. Το ίδιο γινόταν και με το παγκράτιο που ήταν αγώνισμα ακόμη πιο κτηνώδες, όπου όλα σχεδόν τα χτυπήματα επιτρέπονταν, ακόμα και οι λαβές της πάλης, κλωτσιές, γροθιές, στρίψιμο των μελών, κ.λ.π. Το μόνο που απαγορευόταν ήταν να χώσει ο ένας αντίπαλος στα μάτια του άλλου τα δάχτυλά του. Γενικά, οι δύο παγκρατιαστές δεν έχουν καλά – καλά προλάβει να αρχίσουν και κυλιούνται μέσα στην λάσπη (γιατί το έδαφος δεν είναι μονάχα σκαμμένο, όπως για την πάλη και το πήδημα, αλλά τους ρίχνουν από πάνω και νερό). Ο αγώνας τελειώνει όταν ο ένας από τους δύο αντιπάλους εξαντλημένος, σηκώσει το χέρι του για να δηλώσει πως παραδίνεται. Αυτός μάλιστα ήταν ο λόγος, καθώς λένε, που αυτά τα δύο αγωνίσματα, η πυγμαχία και το παγκράτιο απαγορεύονταν στη Σπάρτη: ένας Σπαρτιάτης δεν πρέπει ποτέ να ομολογήσει ότι νικήθηκε.

Καθώς βλέπουμε, οι Ελληνικοί αγώνες μπορούσαν να είναι σκληροί και βίαιοι. Καθώς γράφει ο Η. Ι. Μαρrou «όταν ψάχνουμε να βρούμε με την φαντασία μας τους αθλητές γυμνούς κάτω από τον καθαρό ουρανό της Ελλάδας, πρέπει να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί με την ιδανική εικόνα που μας

δίνουν οι νεοκλασικοί ποιητές. Πρέπει να τους δούμε κάτω από τον ήλιο και μέσα στην σκόνη που σηκώνει ο αέρας, με το δέρμα αλειμμένο με λάδι, σκεπασμένο με στρώμα από χώματα, χωρίς να αναφέρουμε τους παγκρατιαστές που κυλιούνται μέσα στην λάσπη, ματωμένοι...».

Ωστόσο, όσον αφορά τα παιδιά, πρέπει ίσως να πιστέψουμε πως οι παιδοτρίβες φρόντιζαν να αποφεύγουν κάθε υπερβολή, σύμφωνα με τα σοφά παραγγέλματα του Αριστοτέλη. Ο φιλόσοφος αυτός, όπως συμβούλευε το δάσκαλο της μουσικής να αποφεύγει να διαμορφώσει «βιρτουόζους», συνιστούσε και στους παιδοτρίβες να μην επιδιώκουν να δημιουργούν αθλητές ικανούς να θριαμβεύσουν στους μεγάλους πανελλήνιους αγώνες, αλλά να ασκούν τα παιδιά σε όλα τα αγωνίσματα, κατά τέτοιο τρόπο, που να είναι τέλεια ισορροπημένα και να μην τα παρακινούν να πάρουν το ρεκόρ σε ένα αγώνισμα.

Εκτός από το πένταθλο, την πυγμαχία και το παγκράτιο, τα παιδιά αγωνίζονταν σε όλα τα αγωνίσματα ευκαμψίας με τον ρυθμό του αυλού: κινήσεις των κάτω και των άνω άκρων (*χειρονομία*), παιχνίδια με την σφαίρα και το στεφάνι, πιγκ – πογκ (*κώρυκος*: δερμάτινος σάκος γεμάτος άμμο και κρεμασμένος από κάπου στο ύψος του στήθους, για να ασκούσαν στην πυγμαχία). Τα παιδιά των καλών οικογενειών ασκούσαν επίσης στην ιππασία, αφού οι Έλληνες σε όλες τις εποχές, αγαπούσαν τα άλογα. Εάν μάθαιναν και χορό, αυτό είναι πολύ αμφίβολο, αλλά οι ασκήσεις της παλαιίστρας ασφαλώς τους προετοίμαζαν για να γίνουν καλοί χορευτές, αν το ήθελαν. Το ίδιο και οι *λαμπαδηδρομίες* που γίνονταν στις γιορτές, δεν απαιτούσαν – δεν υπάρχει αμφιβολία γι' αυτό – ειδική διδασκαλία, έφτανε μόνο, για να λάβει κανείς μέρος, να είναι ένας καλός δρομέας.

Εκείνο που μας κάνει αμέσως εντύπωση είναι πως δεν βλέπουμε σχεδόν ποτέ μέσα στους άλλους αγώνες και κολύμβηση, ενώ οι Έλληνες είναι ναυτικός λαός και μια ιδιωματική έκφραση όριζε πως κουτός είναι εκείνος που δεν ξέρει ούτε να διαβάσει, ούτε να κολυμπά. Σπάνιες είναι επίσης οι κωπηλασίες και οι λεμβοδρομίες. Ίσως εξηγείται το πράγμα αν λάβουμε υπόψη ότι οι Έλληνες ήρθαν από τον βορρά, από ήπειρο και η σειρά των αγωνισμάτων κανονίστηκε κι έγινε παράδοση σε ένα μακρινό παρελθόν, όταν δεν είχαν γίνει ακόμα ναυτικοί.

Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν τη γυμναστική τόσο αξιοσημείωτη εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε ο χρόνος που αφιέρωναν γι' αυτήν να είναι ίσος μ' αυτόν που χρειαζόταν για όλες τις άλλες εκπαιδευτικές διαδικασίες μαζί. Έτσι, με την πάροδο του χρόνου, ενώ τα άλλα παιδεύματα έπαυαν να τα διδάσκονται, συνέχιζαν να ασχολούνται με την γυμναστική και ανάλογα με το αν ήταν νεότεροι ή γεροντότεροι εκτελούσαν περισσότερο ή λιγότερο δύσκολες ασκήσεις αντίστοιχα (Ξενοφ. Συμπ. Α7, Λουκ. Λεξιφ. 5).

Εκτός από τα αγωνίσματα στα οποία προπονούνταν οι Αρχαίοι Έλληνες και τα οποία ήταν το κύριο μέρος ενασχόλησής τους, επιδίδονταν τόσο στο γυμνάσιο όσο και στην παλαιίστρα σε διάφορα παιχνίδια τα ονομαζόμενα από τους αρχαίους παιδιές. Οι κυριότερες από αυτές ήταν :

Διελκυστίνδα ή δια γραμμής :παιδιά κατά την οποία κάθε ομάδα, που παρατάσσεται σε ένα ζυγό (μια γραμμή), προσπαθεί να σύρει την άλλη προς την μεριά της και πέρα από τη γραμμή που βρίσκεται μεταξύ των δύο ομάδων. Η παιδιά μπορεί να παιχθεί είτε με ένα σχοινί που το κρατούν οι παίκτες και των δύο ομάδων, είτε με τα μέλη της κάθε ομάδας να κρατιούνται μεταξύ τους από τη μέση.

Βέμβιξ, ή στρόβιλος ή στρόμβος :η γνωστή σβούρα η οποία στρεφόταν με τη χρήση ενός λεπτού σχοινοίου

Σκαπέρδα :παιδιά που παιζόταν συνήθως στα Διονύσια. Περνούσαν ένα σχοινί μέσα από μια τρύπα που είχε ανοιχτεί σε, πακτωμένο στο έδαφος, κομμάτι ξύλου και δύο ομάδες τοποθετούνται από τη μία και από την άλλη μεριά του ξύλου κρατώντας το σχοινί και έχοντας τις πλάτες στραμμένες προς αυτό (ξύλο). Οι ομάδες προσπαθούσαν δυναμικά να τραβήξει η μία την άλλη έτσι ώστε μία από τις δύο να ακουμπήσει στο ξύλο.

Πεντάλιθος ή πεντάλιθοι : Παιζόταν κυρίως από γυναίκες. Κρατούσαν στο ένα χέρι πέντε μικρές πέτρες ή βότσαλα, ή ακόμα και αστραγάλους ζώων, τα έριχναν στον αέρα και τα δέχονταν με το οπισθέναρ (το αντίθετο της παλάμης). Σήμερα το παιχνίδι εξακολουθεί να παίζεται με την ονομασία πεντόβολα έχοντας επίσης διάφορες παραλλαγές παιξίματος.

Η γνώση που έχουμε για τα Ελληνικά γυμνάσια μέχρι τον 4^ο αιώνα π.χ. πρακτικά περιορίζεται στην Αθήνα, όπου υπήρχαν τα τρία μεγάλα γυμνάσια της Ακαδημίας, του Λυκείου και του Κυνοσάργους.

Η Ακαδημία είναι περισσότερο φημισμένη σαν σχολείο του Πλάτωνα στην Κλασική Αθήνα, το οποίο αρχικά υπήρξε γυμνάσιο, αλλά διατήρησε πάντα τη θρησκευτική του μορφή και ήταν αφιερωμένο στην θεά Αθηνά. Η εγκαθίδρυση της Πλατωνικής σχολής στην Ακαδημία είναι μεγάλης σημασίας, όμως δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η εκπαιδευτική χρήση της συνυπήρχε μάλλον παρά αντικατέστησε τις πρότερες λειτουργίες του γυμνασίου. Τον 5^ο αιώνα π.Χ. αναπτύσσεται αρχιτεκτονικά λόγω κυρίως των δωρεών του Κίμωνα.

Το Λύκειο ήταν το δεύτερο μεγάλο γυμνάσιο της Αθήνας, αποτέλεσε όπως και η Ακαδημία θρησκευτικό χώρο όπου οι θεοί είχαν μεγάλη σχέση με τις αθλητικές εκδηλώσεις των Αθηναίων και ήταν ιερός χώρος του θεού Απόλλωνα. Έγινε κέντρο φιλοσοφίας, όπου δίδαξε ο Αριστοτέλης και ονομάστηκε σχολείο των «περιπατητικών» φιλοσόφων. Το Λύκειο απέκτησε αρχιτεκτονική μορφή πιθανόν τον 5^ο αιώνα π.Χ. αλλά είχε μικρότερη φήμη και ήταν λιγότερο μεγαλοπρεπές από την Ακαδημία, φαίνεται όμως ότι εκεί σύχναζαν περισσότεροι Αθηναίοι πολίτες. Η Ακαδημία και το Λύκειο ήταν αρκετά μεγάλα γυμνάσια για να εξυπηρετούν σχολεία ιππασίας και παρελάσεις ιππικού.

Το Κυνοσάργες ήταν το τρίτο μεγάλο γυμνάσιο της Αθήνας και ήταν ο τόπος λατρείας του Ηρακλή, ο οποίος ήταν το νόθο παιδί του Δία με κοινή θνητή. Χαρακτηριστικό του ήταν οι κοινωνικές διακρίσεις, διότι μόνο οι νόθοι επιτρέπονταν να γυμνάζονταν σ' αυτό. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. συνδέθηκε με την

ανάπτυξη της φιλοσοφίας, αλλά η σύνδεση του αυτή με τους σοφιστές και την υψηλότερη αγωγή είναι λιγότερο σημαντική από ό,τι των δύο άλλων μεγάλων γυμνασίων. Υπάρχει η άποψη ότι σε αυτό το γυμνάσιο πήγαιναν λιγότεροι νέοι ευγενούς καταγωγής, όχι τόσο διότι προοριζόταν για τους νόθους, όσο διότι ήταν μια σχετικά ανεπαρκής αθλητική διευκόλυνση σε σύγκριση με τα άλλα δύο.

Το αρχαιότερο ευρεθέν γυμνάσιο ανήκει στον 4^ο αιώνα π.Χ. και είναι των Δελφών. Η παλαίστρα της Ολυμπίας είναι του 3^ο αιώνα π.Χ. πρόκειται για μια μεγάλη και εντυπωσιακή αθλητική διευκόλυνση με όλες τις ανέσεις για τους αθλούμενους. Το γυμνάσιο της Ολυμπίας είναι μεταγενέστερο της παλαίστρας, του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα γυμνάσια των Δελφών και της Ολυμπίας και τα γυμνάσια των Αθηνών είχαν σημαντικές διαφορές όσον αφορά τη χρήση τους. Στην Αθήνα εξυπηρετούσαν τον μεγάλο μόνιμο πληθυσμό, ενώ των Δελφών και της Ολυμπίας ο πληθυσμός που κατοικούσε εκεί ήταν ελάχιστος και διάσπαρτος και κατά συνέπεια η χρήση του αφορούσε τους συναγωνιζόμενους αθλητές κάθε τέσσερα χρόνια. Άλλα γυμνάσια της ίδιας περιόδου περιόδου είναι της Επιδαύρου, της Δήλου, της Πριήνης, και της Περγάμου.»

(Α. Γιαννάκης, Αρχαίο γυμνάσιο, σελ. 6-10)

Τα Αρχαία Ελληνικά γυμνάσια και ιδιαίτερα της Αθήνας, δεν αποτέλεσαν μόνο χώρους άσκησης, αλλά με την πάροδο του χρόνου εμπλουτίστηκαν πολιτιστικά με βιβλιοθήκες και με ειδικά δωμάτια για διδασκαλία και διαλέξεις για φιλοσόφους, ρήτορες, σοφιστές, μουσικούς, ιατρούς, αστρονόμους, με αποτέλεσμα η Αθήνα να γίνει η φιλοσοφική πρωτεύουσα του κόσμου. Την εποχή εκείνη τρεις από τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες υπήρχαν στα αντίστοιχα φημισμένα γυμνάσια της Αθήνας.

Έτσι παρατηρείται μια διαχρονική πολιτιστική ανάταση, η οποία ξεκίνησε από την εποχή του Σόλωνα και συνεχίστηκε μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους. Στη Ρωμαϊκή εποχή παρουσιάζεται διαφοροποίηση, διότι οι Ρωμαίοι έριξαν το βάρος στις σωματικές ικανότητες, σε βάρος αυτών του πνεύματος. Αυτή η παρακμή όμως, είχε ήδη αρχίσει από την εποχή των σοφιστών, οι οποίοι με την ρητορική τους ικανότητα οδηγούσαν τους νέους στην παραμέληση των γυμναστικών ασκήσεων και την προτίμηση της καλλιέργειας της ρητορικής. Με αυτό τον τρόπο έχουμε την αλλαγή του στόχου της αγωγής, που ήταν η ισόρροπη ανάπτυξη σώματος και πνεύματος.

Μεγάλοι σοφοί της εποχής, καυτηρίασαν σφόδρα ακριβώς αυτή την αλλαγή, όπως ο Σωκράτης, ο οποίος θεωρούσε μεγάλη ντροπή για ένα νέο να αποτύχει να δει τη φυσική ομορφιά και την δύναμη που αποκτά το σώμα του μέσα από την εκτέλεση γυμναστικών ασκήσεων. Επίσης, ο Αριστοτέλης τόνιζε ότι δεν θα πρέπει να κατηγορηθεί το άτομο που γεννήθηκε από τη φύση του ανεπαρκές, αλλά εκείνο του οποίου η ασχήμια οφείλεται στην αμέλεια και έλλειψη άσκησης. Οι Έλληνες έτρεφαν μεγάλο σεβασμό προς το χώρο του γυμνασίου και δεν αρέσκονταν να αποκόπτονται από αυτόν. Από επιγραφές υπάρχει η πληροφορία ότι η τέφρα ανδρός θαβόταν στο γυμνάσιο όπου γυμνάζονταν, όταν βρίσκονταν στο απόγειο της δόξας του.

«Μελετώντας αυτές τις πληροφορίες καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι την εποχή του μεγάλου νομοθέτη φαίνεται ότι είχαν κατασκευαστεί σημαντικοί αθλητικοί χώροι και ότι η γυμναστική είχε επιτελέσει μεγάλη πρόοδο, γεγονός που πιθανόν ανάγκασε τον Σόλωνα να γράψει ειδικούς νόμους που αφορούσαν την λειτουργία τους. Ο βαθμός αυστηρότητας των νόμων καταδεικνύεται από το γεγονός ότι επιβάλλονταν η ποινή του θανάτου σε όσους έκλεβαν από τα γυμνάσια της Αθήνας ρούχα, δοχεία με λάδι, σκόνη ή άλλα αντικείμενα των οποίων η αξία ξεπερνούσε τις δέκα δραχμές. Σύμφωνα με τις διατάξεις των νόμων «δεν επιτρέπονταν να εισέρχονται στα γυμνάσια άτομα μεγαλύτερης ηλικίας την ώρα που γυμνάζονταν οι παίδες, οι δε παραβάτες τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου». Ο Αισχίνης επίσης αναφέρει ότι κατά την διάρκεια της εορτής των Ερμαίων, που γίνονταν μόνο για τους παίδες, απαγορεύονταν οι ενήλικες να κάθονται μαζί με τους παίδες και ο παραβάτης γυμνασάρχος κηρύσσονταν ένοχος διαφθοράς ελευθέρων παιδών»(Αισχ. Τιμαρχ.12).

Οι παιδοτρίβες δεν έπρεπε να ανοίγουν τις παλαίστρες πριν την ανατολή του ηλίου και ήταν υποχρεωμένοι να τις κλείνουν πριν τη δύση, για να αποφεύγεται το φαινόμενο της παιδεραστίας (Αισχίνης Τίμαρχος, 10). Απαγορευόταν από το νόμο να εισέρχονται στα γυμνάσια και τις παλαίστρες ή να παίρνουν μέρος σε αγώνες οι δούλοι, διότι αυτά ήταν από τα διακριτικά σημεία των ελεύθερων Ελλήνων (Πλουτ. Σολων, 1). Στην Αθήνα και γενικότερα στις Ιωνικές πόλεις απαγορεύονταν να εισέρχονται στα γυμνάσια και στις παλαίστρες παντρεμένες ή ελεύθερες γυναίκες. Στις Δωρικές όμως πόλεις και ιδιαίτερα στη Σπάρτη, ενώ ίσχυε το ίδιο για τις παντρεμένες, οι ελεύθερες είχαν το δικαίωμα να εισέρχονται και να συμμετέχουν στις δραστηριότητες που διεξάγονταν στα γυμνάσια, όπου μπορούσαν να γυμνάζονται με τους παίδες φορώντας κοντό χιτώνα (Πλάτων Νόμοι, Ζ' 806). Έτσι, τουλάχιστον όσο καιρό ίσχυαν οι νόμοι του Σόλωνα, θα έπρεπε ή τα γυμνάσια να χωρίζονταν για τις διάφορες ηλικίες ή θα έπρεπε να υπήρχαν διαφορετικές ώρες γύμνασης των διαφόρων κατηγοριών. Μεταγενέστερα όμως, περίπου την εποχή του Πλάτωνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. οι αυστηρές διατάξεις των νόμων δεν εφαρμόζονται αλλά παρατηρείται χαλαρότητα λόγω της κοινωνικής ανοχής, έχοντας σαν αποτέλεσμα να μετατραπούν σε χώρους διασκέδασης. Έτσι, έχουμε το φαινόμενο να εισέρχονται στα γυμνάσια ταυτόχρονα άτομα διαφόρων ηλικιών (Πλάτ. Πολιτ. 452 Ξενοφ. Συμπ. Β.18), με συνέπεια διάφορα προβλήματα όπως το φαινόμενο της παιδεραστίας (Αριστ. Πολιτ. ΙΙ 4). Τα Έρμαια πλέον δεν τελούνταν στα μεγάλα γυμνάσια αλλά στις παλαίστρες μέσα στην πόλη όπου συγκεντρώνονταν άτομα διαφόρων ηλικιών (Πλατ. Λυσ. 206 ΙΙΙ).

Ο αθλητισμός υπήρξε ένα από τα απαραίτητα στοιχεία της όλης αγωγής των Αρχαίων Ελλήνων και φυσικά υπήρχαν δημόσιοι αξιωματούχοι, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την πειθαρχία και την αγωγή των νέων. Το ότι το γυμνάσιο ήταν πάντα δημόσιο ίδρυμα είναι γεγονός αναμφισβήτητο και κατά συνέπεια ο γυμνασάρχος ήταν δημόσιος αξιωματούχος.

Ο γυμνασάρχος ήταν εκείνος που είχε συνήθως τον απόλυτο έλεγχο του γυμνασίου, όμως στην Αθήνα την εποχή του Σόλωνα τον έλεγχο της όλης αγωγής και φυσικά και των γυμνασίων είχε το συμβούλιο των δέκα

σωφρονιστών. Έργο των σωφρονιστών ήταν η εποπτεία όσον αφορά την πειθαρχία και την αγωγή των νέων και φυσικά και του χώρου του γυμνασίου. Καθήκον τους ήταν να προτρέπουν τους νέους προς τη σωφροσύνη, να τους προφυλάσσουν από κακές έξεις και ακόμα να παρευρίσκονται στις ασκήσεις των εφήβων, μεριμνώντας παράλληλα για τη διαγωγή τους μέσα κι έξω από το γυμνάσιο.

Η αρχή της γυμνασιαρχίας προήλθε από τις τακτικές λειτουργίες όπως η χορηγία και η τριηραρχία (Ισαίος περί Φιλοκτ. Κληρου 6,60) και απαιτούσε πολύ μεγάλη δαπάνη χρημάτων. Οι τακτικές λειτουργίες ήταν δημόσιες υπηρεσίες των πιο πλούσιων πολιτών προς όφελος των συμπολιτών τους. Η θέση του γυμνασιάρχου, κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, αναβαθμίζεται σημαντικά και γίνεται ένα είδος Υπουργού Παιδείας και αποκτά τον απόλυτο έλεγχο του χώρου του γυμνασίου, ενώ παράλληλα είναι υπεύθυνος για την πειθαρχία και την συμπεριφορά των εφήβων και όλων όσων είχαν σχέση με το χώρο. Είχε τη δυνατότητα να αποβάλλει ανεξαιρέτως οποιονδήποτε από το γυμνάσιο, όπως διδασκάλους, φιλοσόφους, σοφιστές, θεατές, εάν θεωρούσε ότι ήταν επιβλαβείς για τους νέους.

Ο γυμνασιάρχος είχε σαν βοηθούς άλλοτε υπογυμνασιάρχες, άλλοτε παιδονόμους, οι οποίοι είχαν καθήκον την επιτήρηση των μικρών παιδιών και άλλοτε άλλους γυμνασιάρχες υπεύθυνους για νέους διαφόρων ηλικιών.

Ο σπουδαιότερος και αρχαιότερος από όλους τους δασκάλους της παλαιστρος ήταν ο παιδοτρίβης, ενώ στην συνέχεια η ανάγκη για ειδικευμένη προπόνηση των αθλητών δημιούργησε τον γυμναστή. Οι παιδοτρίβες υπήρχαν πολύ πριν τους γυμναστές, γιατί οι αθλητικές ασκήσεις αποτελούσαν μέρος της εθνικής αγωγής πολύ πριν εμφανιστεί η ανάγκη για ειδικευμένη αθλητική προπόνηση. «Ο παιδοτρίβης πήρε το όνομά του από το ότι έτριβε τους παίδες με λάδι ή σκόνη» (Μουρατίδης, 1990, 106). Ο καθηγητής Γιαννάκης αναφέρει ότι ήταν πιθανότατα αρχικά ο προπονητής των παιδιών όπως φαίνεται από την ετυμολογία της λέξης παίδα + τρίβω, που σημαίνει διαμορφώνω, ασκώ, καλλιεργώ (Γιαννάκης, 1990, 237).

Ο παιδοτρίβης ασχολούνταν με την γυμναστική αγωγή των νέων ηλικίας επτά έως είκοσι ετών. Ήταν όπως θα λέγαμε σήμερα ο εμπειρικός τεχνικός, ο οποίος υπήρξε παλιός αθλητής και συνέχιζε μετά το τέλος της καριέρας του, να γυμνάζει τους νέους, από αγάπη προς τον αθλητισμό, χωρίς όμως να έχει ιδιαίτερες θεωρητικές γνώσεις (Γιαννάκης, 1990, 239). Το έργο του ήταν κυρίως να διδάσκει στους νέους γυμναστικές ασκήσεις και βασικά στοιχεία τεχνικής των διαφόρων παιδιών και αγωνισμάτων. Επιπλέον, τους δίδασκε καλούς τρόπους, σωστή συμπεριφορά και πειθαρχία και έβαζε τις βάσεις από την πλευρά του για τη δημιουργία του «καλού και αγαθού» πολίτη που τόσο επεδίωξε και πέτυχε η κλασική αρχαιότητα (Μουρατίδης, 1990, 107). Ο παιδοτρίβης ήταν συνήθως ο ιδιοκτήτης και ο διευθυντής της παλαιστρος.

Στον Αθηναϊκό χώρο τον 4^ο αιώνα π.Χ. οι γονείς προσπαθούσαν να βρουν τον καταλληλότερο παιδοτρίβη για την εκγύμναση των παιδιών τους και πλήρωναν δίδακτρα για μια σειρά μαθημάτων μία μνα, όμως υπήρχαν και

δημόσιοι παιδοτρίβες σε δημόσια γυμναστικά ιδρύματα (Γιαννάκης, 1990, 238). Την εποχή του Πλάτωνα οι όροι παιδοτρίβης και γυμναστής φαίνονται να είναι συνώνυμοι, διότι πολλοί παιδοτρίβες άρχισαν να αποκτούν και σημαντικές θεωρητικές γνώσεις και παρατηρείται ένα μεταβατικό στάδιο, αλλά η διαφορά τους ως προς το αντικείμενο που ασχολούνταν και τις γνώσεις που είχαν ποτέ δεν έπαψε να υπάρχει, έτσι ο δεύτερος κέρδισε έδαφος σε βάρος του πρώτου ο οποίος πλέον σιγά-σιγά γίνεται βοηθός του (Γιαννάκης 1990, 240).

Από τους αρχαίους συγγραφείς πληροφορούμεθα ότι υπήρχαν και εξέχοντες παιδοτρίβες οι οποίοι ήταν παράλληλα και σπουδαίοι σοφιστές όπως ο Ίκκος από τον Τάραντα της Κάτω Ιταλίας, ο Ηρόδικος ο Σηλυβριανός και ο Μελησίας ο Αιγινήτης. Ο Ίκκος και ο Ηρόδικος συντέλεσαν στην στενότερη σχέση της ιατρικής και της γυμναστικής. Παράλληλα, ο Πλάτωνας λέει για τον Ηρόδικο ότι ήταν πέρα από παιδοτρίβης και σοφιστής αλλά και ιατρός (Πλάτ. Γοργ. Παρ. 2 448). Κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους, 4^{ος} - 3^{ος} αιώνας π.Χ., οι παιδοτρίβες είχαν και ειδικευμένους βοηθούς για διάφορα αγωνίσματα ή παιδιές, όπως τον σφαιριστή για την εκμάθηση διαφόρων παιχνιδιών με μπάλα, τον σπλομάχο για τις ασκήσεις με πολεμικά όπλα, τον ακοντιστή για το ακόντιο και τον τοξότη για την τοξοβολία (Γιαννάκης 1990, 238).

Ο γυμναστής ήταν υπεύθυνος για την προετοιμασία των επαγγελματιών αθλητών που επρόκειτο να πάρουν μέρος και να επιδιώξουν την νίκη στους διάφορους αγώνες. Όμως, η επιτυχία αυτού του σκοπού προϋπέθετε εξαιρετική προετοιμασία συμπεριλαμβανομένης της κατάλληλης μεθοδικής προπόνησης, πράγμα που απαιτούσε ειδικευμένη γνώση (Ισοκρ. Περί αντιδόσεως 181, 185). Με την πάροδο του χρόνου πολλοί παιδοτρίβες απέκτησαν και θεωρητική γνώση και μετατράπηκαν σε γυμναστές, ενώ εκείνοι που δεν το κατάφερναν παρέμεναν στο επίπεδο του εμπειρικού προπονητή, όπως ονομάζεται σήμερα (Γιαννάκης 1990, 239).

Το 2^ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται σιγά-σιγά η ανάγκη εξειδίκευσης των γυμναστών για τα διάφορα αγωνίσματα, γιατί όπως αναφέρει ο Φιλόστρατος δεν ήταν δυνατόν να γνωρίζουν τις τεχνικές λεπτομέρειες και τον τρόπο γύμνασης και για τα «ελαφριά» αγωνίσματα, τα ονομαζόμενα κούφα, αλλά και για τα «βαριά». Φαίνεται δηλαδή καθαρά, η αρχή της μεγάλης εξειδίκευσης αλλά και η δυσκολία του έργου του Γυμναστή (Φιλόστρατος γυμν. 15, Γιαννάκης, 1990, 241-242). «Στην Αρχαία Σπάρτη οι γυμναστές έπρεπε εκτός των άλλων να γνωρίζουν άριστα και την πολεμική τέχνη, διότι πίστευαν ότι οι αθλητικοί αγώνες είναι προπαρασκευή για τα πολεμικά έργα» (Φιλοστρ. Γυμν. 19). «Παραδοσιακά οι Αθηναίοι ήταν οι καλύτεροι γυμναστές κυρίως την εποχή του Πινδάρου, αργότερα όμως πολλές ελληνικές πόλεις ανέδειξαν πολύ καλούς γυμναστές και ιδιαίτερα η Σπάρτη» (Μουρατίδης 1990, 109), η οποία σύμφωνα με στοιχεία από τις πηγές ανέδειξε τους περισσότερους Ολυμπιονίκες.

Ο παιδοτρίβης και ο γυμναστής, οι δύο τεχνικοί της Φυσικής Αγωγής και του Αθλητισμού στην Αρχαιότητα, ήταν αυτοί που συνεργάστηκαν αρμονικά για την προαγωγή της υγείας, της φυσικής ομορφιάς και της ανάπτυξης των ασκούμενων και των αθλητών. Έχαιραν σεβασμού και είχαν περίοπτη θέση στην αρχαία ελληνική κοινωνία. Η συνεισφορά τους σ' αυτήν θεωρείται

ανεκτίμητη, διότι ο ρόλος τους βοήθησε σε σημαντικό βαθμό στην ισόρροπη αγωγή των πολιτών γενικά και των νέων ειδικότερα.»

(Α. Γιαννάκης, Αρχαίο γυμνάσιο, σελ. 10-15)

Ήδη έχουμε κάνει υπαινιγμό για την παιδευσιμότητα, με αφορμή την Σπαρτιατική εκπαίδευση. Όσο κι αν είναι δυσάρεστο το θέμα αυτό, δεν μπορούμε να μην το εξετάσουμε: ο έρωτας προς τα αγόρια έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο στην ελληνική εκπαίδευση. Είναι επίσης βέβαιο, πως η λέξη *έρως* χρησιμοποιείτε αρκετά σπάνια στα κείμενα της κλασικής εποχής, όταν πρόκειται για τη φυσιολογική έλξη των δύο φύλων, και χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά για τον ομοφυλόφιλο έρωτα. Ένας ποιητής, όπως ο Αισχύλος, που δεν είχε ποτέ παρουσιάσει στο θέατρο τον έρωτα – πάθος ανάμεσα σε έναν άνδρα και μια γυναίκα πήρε σαν θέμα για τους *Μυρμιδόνες* του τον σαρκικό έρωτα του Αχιλλέα και του Πατρόκλου (ενώ η Ιλιάδα δεν υπέθετε ανάμεσα σε αυτούς τους δύο ήρωες, παρά μια θερμή φιλία, αγνή όμως). Η παράδοση ήταν τόσο δυνατή στην Ελλάδα επάνω σε αυτό το θέμα και τόσο επίμονη, που ακόμα και στην Ρωμαϊκή εποχή, ο Πλούταρχος, αν κι ο ίδιος υπήρξε ένας εξαιρετικός σύζυγος και πατέρας πολλών παιδιών, πιστεύει πως είναι υποχρεωμένος να αφιερώσει πολλές σελίδες του διαλόγου επί του έρωτος, για να αποδείξει πως και τα κορίτσια οπωσδήποτε μπορούν το ίδιο με τους νέους να εμπνεύσουν ένα συναίσθημα γεμάτο πάθος!

Μπορούμε να δεχτούμε πως αυτή η κατάσταση πραγμάτων οφείλεται στο ότι στην Αθήνα οι κοπέλες ήταν κλεισμένες και έμεναν αγράμματες; Μα στην Σπάρτη, που εμφανίζονταν και κυκλοφορούσαν μισόγυμνες και που τα αγόρια δεν καλλιεργούσαν καθόλου το πνεύμα τους, η παιδευσιμότητα ανθούσε πιο πολύ και πιο φανερά από την Αθήνα.

Αντίθετα, δεν μπορούμε να αρνηθούμε πως η γύμνια των νέων στην παλαιότερη ευνόησε την παιδευσιμότητα. Οι αγγειογραφίες που παρουσιάζουν αγόρια και εφήβους έτοιμους να γυμναστούν, έχουν επιγραφές του τύπου «καλός» που είναι συγχρόνως αφιερώσεις σε «ωραία αγόρια». Μα πρέπει να πάμε πιο μακριά. Ο H.J. Marrou έχει δίκιο, πιστεύω, να επιμένει ότι η ομοφυλοφιλία στην Ελλάδα έχει στρατιωτική προέλευση. Κατά την γνώμη του στην αρχή ήταν ένα είδος «στρατιωτικής φιλίας» που θα επιζήσει στον ελληνικό μεσαίωνα, αλλά θα διατηρηθεί καλύτερα στα δωρικά κράτη, που οι θεσμοί τους έμειναν απολιθωμένοι, όπως ήταν στην αρχαϊκή εποχή. Το κάθε τι εξάλλου, δείχνει πως οι Δωριείς οι ίδιοι έφεραν αυτά τα ήθη στην Ελλάδα.

Η ελληνική πόλη, ακόμα κι όταν είναι εξελιγμένη, όπως η Αθήνα στον αιώνα του Περικλή, παραμένει «μια λέσχη ανδρών», «ένας όμιλος ανδρικός κλειστός» απαγορευμένος στο άλλο φύλο, όπου η όλη πάθος αφοσίωση ενός ανδρός (εραστής) κι ενός νέου από δώδεκα μέχρι δεκαοχτώ χρονών (ερωμένος) μπορεί να προκαλέσει ευγενικά συναισθήματα ανδρείας και τιμής. Ο περίφημος «ιερός λόχος» της Θήβας, τον 4^ο αι., είναι ένα τυπικό παράδειγμα ομαδικής ανδρείας που τη στερέωναν και τη συγκρατούσαν «οι ιδιαίτερες φιλίες». Κι απ' τον 6^ο αι., στην Αθήνα, οι θρυλικοί τυραννοκτόνοι φαίνεται πως έκαναν ό,τι έκαναν, όχι τόσο από αγάπη για την ελευθερία, όσο γιατί ένας γιος του τυράννου Πεισιστράτου τόλμησε να γλυκοκοιτάξει τον όμορφο Αρμόδιο, τον

αγαπημένο του Αριστογείτονα. Ο Πλούταρχος αναφέρει πολλές ανάλογες περιπτώσεις από άλλες πόλεις, όπου ο φόνος του τυράννου υπήρξε στην πραγματικότητα μια πράξη που την ενέπνευσε η ζήλια ή η ερωτική αντιζηλία, ήταν δηλαδή ένα έγκλημα από πάθος. Αλλά, τους τυραννοκτόνους τους υμνούσαν παντού σαν ελευθερωτές, κατά τέτοιο τρόπο που οι τιμές που τους απέδιδαν αντανακλούσαν επάνω στον ανδρικό έρωτα.

Κοντά στον γραμματιστή, στον κιθαριστή και στον παιδοτρίβη, ο νέος Αθηναίος μαθαίνει τις γνώσεις, τις τεχνικές και των χειρών αλλά βλέπουμε πως σ' όλη αυτή την εκπαίδευση δεν υπάρχει θέμα εκπαίδευσης, με την πραγματική σημασία του όρου, δηλαδή ηθικής εκπαίδευσης. Μπορούμε να πούμε πως ο παιδαγωγός ήταν επιφορτισμένος να φροντίζει για την ηθική διαπαιδαγώγηση; Αλλά ήταν δούλος: πώς θα μπορούσε να διδάξει τις αρετές του ελεύθερου ανθρώπου; Ο πατέρας, φυσικός παιδαγωγός, ήταν πολύ απασχολημένος με τις πολιτικές υποθέσεις. Δεν απέμενε λοιπόν, καθώς βλέπουμε, παρά η δυνατότητα μιας «υγιούς επιδράσεως» που ασκούσε ο μεγαλύτερος επάνω στον μικρότερο.

Στην Αθήνα, φαίνεται ότι οι νόμοι του Σόλωνα απαγόρευαν την είσοδο των ανδρών όχι μόνο στα σχολεία, αλλά και στις παλαίστρες, εκτός αν είχαν καμιά υπηρεσία να εκτελέσουν εκεί. Οι διάλογοι όμως του Πλάτωνα, μας δείχνουν πως αυτή η απαγόρευση δεν ήταν καθόλου σεβαστή. Ο διάλογος *Λύσις*, λ.χ. μας μπάζει με παρέα τον Σωκράτη και με πολλούς νέους φίλους του στην παλαίστρα του Μίκκου, όπου πηγαίνουν να θαυμάσουν τον «όμορφο Λύση». Μ' αυτόν τον τρόπο ένας άνδρας διέκρινε ένα νέο και τον κυνηγούσε με συχνές επισκέψεις. Αν ο νέος ανταποκρινόταν στις προτάσεις του και συνδεόταν μαζί του, δημιουργούταν ανάμεσά τους μια πολύ στενή σχέση, που βέβαια, μπορούσε να μείνει και αγνή, αλλά χωρίς αμφιβολία πολύ συχνά έπαιρνε διαφορετικό χαρακτήρα. Συχνά αυτή η φιλία ήταν γεμάτη ενθουσιασμό και για το μεγαλύτερο που τον εμψύχωνε η φλογερή επιθυμία να προστατέψει και να διαμορφώσει τον *ερωμένο του*, και για το νεότερο, που ήταν γεμάτος ευγνωμοσύνη και ενθουσιασμό για τον *εραστή* του. Αυτό τουλάχιστον, ήταν το ιδανικό της παιδεραστίας, όπως την όριζαν οι αρχαίοι «ο έρως που θερμαίνει μια νέα και προικισμένη ψυχή που με μέσον την φιλία καταλήγει στην αρετή».

Μπορούμε να πούμε ότι το κράτος ενθάρρυνε αυτού του είδους τις ενώσεις; Ασφαλώς όχι, αν ήταν σαρκικές. Ακόμα και στην Σπάρτη και στην Κρήτη που ωστόσο η παιδεραστία γινόταν φανερά, οι σαρκικές σχέσεις, κι ακόμα περισσότερο ο βιασμός του εφήβου απαγορευόταν και κανονικά ο νόμος τον τιμωρούσε. Για την Αθήνα, η ανάγνωση του *Κατά Τιμάρχου* του Αισχύνη δείχνει αρκετά καθαρά πως η κοινή γνώμη, όπως και οι νόμοι, ήταν αυστηροί για την πορνεία, την προαγωγή και τον βιασμό ενός νέου. Αλλά, όπως εύκολα καταλαβαίνει κανείς, οι παιδεραστές ισχυρίζονταν πάντα πως επρόκειτο για φιλία, πολύ αγνή. Κι ο Πλάτων λέει πως η ψυχή μπορεί να φτάσει έτσι *το ωραίο και το αγαθόν* και ότι ο έρωτας αυτός είναι η προϋπόθεση για κάθε γνώση πραγματικά ανώτερη.

Παραδεχόμαστε πως η αγάπη του Σωκράτη για τον Αλκιβιάδη ήταν αγνή, πράγμα που έκανε τον Αλκιβιάδη να αγανακτεί, αλλά όπως θα πει ο

Πλούταρχος «αν η παιδεραστία χαλιναγωγεί την φιληδονία, είναι γιατί ντρέπεται και φοβάται κανείς την τιμωρία. Καθώς χρειάζεται μια τίμια πρόφαση για να πλησιάσει κανείς τα ωραία αγόρια, θέτει σε πρώτη μοίρα την φιλία και τη αρετή... Το παρουσιαστικό του είναι παρουσιαστικό φιλόσοφου και φρόνιμου ανθρώπου, μια και φοβάται το νόμο. Μετά όμως, τη νύχτα, που όλοι ησυχάζουν “γλυκιά είναι η συγκομιδή, αφού λείπει ο φύλακας”».

Σε μερικές περιοχές του ελληνικού κόσμου και σε ορισμένες περιόδους, η ύπαρξη μιας «ανδρικής λέσχης» είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθεί σαν εξάρτημα μια «γυναικεία λέσχη» και στην ανδρική ομοφυλοφιλία αντίστοιχος είναι ο Σαπφισμός. Η Σαπφώ υπήρξε τον 6^ο αι. στη Λέσβο, παιδαγωγός και συγχρόνως μεγάλη ποιήτρια, που οι αρχαίοι την τοποθετούσαν σχεδόν στην ίδια σειρά με τον Όμηρο. Διηύθυνε ένα είδος «οικοτροφείου για κορίτσια», όπου αναπτύσσονταν ειδικές φιλίες ανάμεσα στις δασκάλες και τις μαθήτριες. Δεν θα βρούμε τίποτα ανάλογο στην Ελλάδα στον αιώνα του Περικλή.

«Η εκπαίδευση που έπαιρνε στο σχολείο ο νέος Αθηναίος, ήταν καθώς είδαμε στοιχειώδης, προκαταρκτική και φαίνεται καθαρά πως τουλάχιστον τα πρώτα πενήντα χρόνια του 5^{ου} αι. ακόμα δεν υπήρχε στην Αθήνα καμία διδασκαλία ανώτερη. Μα στο δεύτερο μισό του αιώνα αυτού έχουμε σπουδαίες μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση, χάρη στους σοφιστές.. Αυτή η λέξη στην αρχή δεν είχε καθόλου κακή σημασία, το αντίθετο μάλιστα. Σημαίνει άνθρωπος ικανός και σοφός συγχρόνως,. Που είναι ικανός να μεταδώσει στους άλλους τις γνώσεις του ή τον τρόπο συμπεριφοράς.

Υπήρχαν ήδη σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και κυρίως στη Κω, ιατρικές σχολές. Οι Πυθαγόρειοι πρώτοι δημιούργησαν σχολή ανωτέρας διδασκαλίας, πρόδρομο των σημερινών πανεπιστημίων, στη Μεγάλη Ελλάδα, στον Μεταπόντιον και στον Κρότωνα. Δίδασκαν κυρίως Μαθηματικά και Φιλοσοφία. Δάσκαλοι και μαθητές ήταν οργανωμένοι σε ένα είδος θρησκευτικού συλλόγου, που ήταν κάτω από την προστασία των Μουσών κι αφιερωμένο στην σπουδή. Γνωρίζουμε ότι αργότερα οι σχολές του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Επίκουρου θα πάρουν ουσιαστικά την ίδια μορφή, τόσο πολύ είναι αληθινό πως στους αρχαίους, σχεδόν όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες λίγο – πολύ έχουν σχέση με την θρησκεία: θεατρικές παραστάσεις, ακόμα κι όταν πρόκειται για τα έργα του Αριστοφάνη, τα αθυρόστομα που πολύ λίγο σεβασμό δείχνουν στους θεούς, παίρνουν θέση μέσα στο πλαίσιο των θρησκευτικών τελετών, και οι συζητήσεις, οι πιο φιλελεύθερες των φιλοσόφων για τον κόσμο των θεών γίνονται γύρω από τους βωμούς των Μουσών, στις οποίες προσφέρουν λατρεία.

Αλλά αυτοί που θα συστηματοποιήσουν και θα διαδώσουν τις νέες γνώσεις, είναι κυρίως οι σοφιστές. Οι σοφιστές δεν διδάσκουν σε μια ορισμένη χώρα, γιατί αυτοί οι πρώτοι διδάσκαλοι ανωτέρας μορφώσεως δίνουν διαλέξεις από τόπο σε τόπο, βρίσκονται συνεχώς σε περιοδεία. Οι επιδείξεις που κάνουν των γνώσεών τους και της ρητορικής τους ικανότητας τραβούν κοντά τους μαθητές που τους είναι προσκολλημένοι και τους ακολουθούν από πόλη σε πόλη, γιατί πρώτα απ’ όλα είναι εκπαιδευτές. Διδάσκουν με το γενικό όνομα «φιλοσοφία» όλες τις γνώσεις της εποχής εκείνης, που δεν τις μάθαιναν τότε

στα δημοτικά σχολεία: τη γεωμετρία, τη φυσική, την αστρονομία, την ιατρική, τις τέχνες και τις τεχνικές γνώσεις και προπαντός τη ρητορική και την φιλοσοφία με την στενή έννοια της λέξης.

Οι φιλοδοξίες λοιπόν των σοφιστών ήταν πολύ μεγάλες και γι' αυτό κυρίως έδωσαν λαβή για κριτική και για σκληρή ειρωνεία από τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα. Ο κοινός σκοπός τους ήταν να μορφώσουν ανθρώπους ανωτέρους «πρώτης κατηγορίας», σοφούς και ικανούς συγχρόνως και κυρίως οδηγούς του λαού, πολιτικούς, με ένα λόγο την «elite» (τους εκλεκτούς, το άνθος) κάθε πόλης. Γιατί ισχυρίζονταν πως η αρετή μπορεί να διδαχθεί. Η **αρετή** δεν είχε στην αρχή ηθική σημασία. Ήταν το σύνολο των ικανοτήτων που κάνουν τον εξαιρετικό άνθρωπο, που διαπρέπει ανάμεσα στους άλλους και τον κάνουν δραστήριο και διάσημο.

Πολλοί νέοι Αθηναίοι επιθυμούσαν περισσότερο από κάθε τι να αποκτήσουν αυτή την γνώση, να αποκτήσουν την αρετή. Γι' αυτό ήταν σπουδαίο γεγονός γι' αυτούς το φθάσιμο στην πόλη τους ενός φημισμένου σοφιστή. Ένας διάλογος του Πλάτωνα μας δείχνει την συγκίνηση και την αγωνία του νεαρού Ιπποκράτη. Έρχεται και ξυπνά τη νύχτα τον Σωκράτη για να τον παρακαλέσει θερμά να τον συστήσει στον Πρωταγόρα από τα Αβδηρα, που βρίσκεται περαστικός στην Αθήνα. Πηγαίνουν στο σπίτι του πλούσιου Καλλία, ενός «Μαικήνα» που φιλοξενεί συνήθως τους σοφιστές. Εκεί από τον διάδρομο, ο Σωκράτης κι ο Ιπποκράτης διακρίνουν τον Πρωταγόρα να περπατά και να συζητά με Αθηναίους από τις καλύτερες οικογένειες: τον οικοδεσπότη Καλλία, τους δύο γιους του Περικλή, τον Χαρμίδη.

Οι σοφιστές δεν αδιαφορούσαν για τα χρήματα, όπως ο Σωκράτης. Πληρώνονταν ακριβά τα μαθήματά τους, αλλά η αλήθεια είναι πως ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να δώσουν μια καλή γενική μόρφωση και να μορφώσουν ρήτορες. Ο πολύς κόσμος κορόιδευε αυτούς τους πνευματικούς ανθρώπους που ήταν ντυμένοι με πολυτέλεια, ήσαν προσποιημένοι και σχολαστικοί, κι έδιναν ωραίο στόχο στους χλευασμούς των κωμικών ποιητών. Ο Σωκράτης με το ηθικό του ιδανικό και το πάθος του για την αλήθεια ήταν διαφορετικός από τους σοφιστές, που ήσαν ωφελιμιστές κι ενδιαφέρονταν περισσότερο για το πρακτικό αποτέλεσμα παρά για το πνεύμα και την ηθική. Αλλά ο μέσος Αθηναίος δεν έβλεπε από τόσο κοντά. Αυτές οι κοροϊδίες, λύτρο της δόξας, δεν εμποδίζαν τους σοφιστές να κερδίζουν πολλά χρήματα και να προωθήσουν ένα κάποιον ανθρωπισμό, που ο Σωκράτης κι ο Πλάτωνας τον κριτικάρουν κι ασφαλώς τον εξαγνίζουν – ανθρωπισμό, που όποιο χαρακτήρα κι αν είχε, συνετέλεσε κατά τρόπο αναμφισβήτητο στην ανάπτυξη μιας ελληνικής elite.

Η κατηγορία η πιο βαριά που κάνουν ο Σωκράτης κι ο Πλάτων για την διδασκαλία των σοφιστών, είναι ότι η **αρετή** στην οποία αποβλέπουν οι σοφιστές, αδιαφορεί κατά βάθος γι' αυτό που εμείς σήμερα ονομάζουμε αρετή. Η ζωή κι ο θάνατος του Σωκράτη είναι αποδείξεις εναντίον αυτής της ανηθικότητας. Σχεδόν δώδεκα χρόνια αφότου ήπιε ο Σωκράτης το κώνειο, στα 387, τον χρόνο που η ειρήνη του βασιλέως(η Ανταλκίδειος ειρήνη), έδωσε στις ελληνικές πόλεις μια κάποια ησυχία, ο Πλάτων ίδρυσε τη σχολή του στο

γυμναστήριο της Ακαδημίας. Ο δάσκαλος κι οι μαθητές ζητούν μαζί την αλήθεια με μακρές «διαλεκτικές» συζητήσεις, που οι Πλατωνικοί διάλογοι μας δίνουν μια λογοτεχνική «μετουσίωση». Μα ας μην ξεγελιόμαστε: αυτό το είδος του Πανεπιστημίου, το πρώτο που λειτούργησε στην κυρίως Ελλάδα, δεν ήταν ένας χώρος πνευματικής αποκλειστικά διδασκαλίας, ήταν συγχρόνως και μια κοινότητα θρησκευτική, κατά το υπόδειγμα της Πυθαγορείου σχολής, όπου οι φιλόσοφοι κι οι σπουδαστές της φιλοσοφίας, ενωμένοι με την λατρεία των Μουσών, αλλά επίσης και με την ανάμνηση του γοητευτικού Σωκράτη προσπαθούσαν να ζουν ζωή όσο το δυνατόν πιο αγνή – αυτή τη ζωή που προετοιμάζει την ψυχή, όταν απαλλαγεί από τα μιάσματα του σώματος, να φτάσει μετά τον θάνατο στη θέα του ίδιου του Θεού. Η «φιλοσοφική ζωή» είναι πραγματικά προετοιμασία για το θάνατο. Παρακινεί σ' αυτόν ολόκληρη την ύπαρξη. Ο Πλάτων, βέβαια, δεν αδιαφορεί για την γήινη πολιτεία που χαράζει το σχέδιό της, το ιδανικό και «ουτοπικό» στην *Πολιτεία* και στους *Νόμους*, μα αποβλέπει επίσης πιο ψηλά και πιο μακριά ακόμα στο θείο προορισμό του ανθρώπου.

Τον 4^ο αι., θα διαδεχθεί τους σοφιστές ο Αθηναίος Ισοκράτης, που η σχολή του, της ρητορικής, θα ιδρυθεί σαν αντίπαλος της Ακαδημίας. Ο Ισοκράτης είναι ρήτορας που κάνει τον φιλόσοφο, αν κι η καθ' αυτό φιλοσοφία τον ενδιαφέρει μόνο τόσο, όσο είναι απαραίτητη για να δώσει στον ρήτορα μια γενική μόρφωση και θέματα για ανάπτυξη: τη θεωρεί σαν «προπαιδεία», για την εκμάθηση της ρητορικής τέχνης. Είναι λοιπόν αναμφισβήτητο πως ο Πλάτων είναι ο μακρινός πατέρας των τάξεων μας της φιλοσοφίας, όπως ο Ισοκράτης είναι των τάξεων μας της ρητορικής.

Αυτό το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειξε η elite των ελληνικών πόλεων για τις καθαρά πνευματικές σπουδές είχε σαν αποτέλεσμα μια κάποια αδιαφορία για την φυσική αγωγή. Οι μαθητές των σοφιστών έκαναν κριτική με μεγάλη προθυμία στην αρχαία παιδεία που «παρήγε» αθλητές με λαμπρό σώμα κι άδαιο κεφάλι. Έχουμε ήδη πει πως τον 4^ο αι., η διδασκαλία της μουσικής είχε ξεπέσει λιγάκι. Αντίθετα, εμφανίστηκε τότε η διδασκαλία του σχεδίου. Φαίνεται, ότι έβαζαν τους νέους Αθηναίους να σχεδιάζουν κυρίως ανθρώπινες μορφές. Τis έκαναν με κάρβουνο επάνω σε σανίδες από ξύλο λείο. Ο Αριστοτέλης δίνει στον δάσκαλο του σχεδίου τις ίδιες συμβουλές που δίνει στον κιθαρίστη και στον παιδοτρίβη. Εύχεται να τους κάμουν να δουλεύουν, όχι με την φιλοδοξία να τους κάνουν καλλιτέχνες, αλλά μόνο για να τους διαμορφώσουν καλό γούστο, που θα τους επιτρέπει να εκτιμούν τα έργα τέχνης.

Έτσι, χάρη στους σοφιστές, το πνευματικό στοιχείο της παιδείας έγινε σιγά – σιγά κυρίαρχο, ενώ ήταν δευτερεύον και συμπληρωματικό απλώς στην αρχαία παιδεία, που διατηρήθηκε χωρίς αλλαγή στην Σπάρτη.»

(F. Robert, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων, σελ. 141-146)

Παιδεία και εκπαίδευση για την αρχαία ελληνική κοινωνία της προϊστορικής περιόδου, αλλά και για την εποχή του Ομήρου, είναι έννοιες συνώνυμες με την εργασία και την επιδεξιότητα. Προϋποθέτουν σωματική, πνευματική και ψυχική ωριμότητα και χαρακτηρίζουν τη δράση και τη στάση του ανθρώπου σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής. Εκπαίδευση για τον προϊστορικό άνθρωπο σημαίνει :η

εφαρμογή και η βελτίωση της γνώσης που αποκτήθηκε με την πείρα, για την καλύτερη αντιμετώπιση των συνθηκών της ζωής σε σχέση με το περιβάλλον.

Για τους νέους της ομηρικής κοινωνίας, οι δραστηριότητες που αφορούν τη διαχείριση του σπιτιού – οίκου και μεταβιβάζονται από τους μεγαλύτερους, αποτελούν τα μόνα μαθήματα, αφού η ζωή συσπειρώνεται στην οικογένεια –το γένος. Από τον 8^ο αι. π.Χ. η οικογένεια αρχίζει να χαλαρώνει. Η οικονομία από οικογενειακή μετατρέπεται σε αστική, και η «πόλις» σταδιακά μεταβάλλεται σε «κράτος». Η εκπαίδευση αρχίζει να αποκτά συγκεκριμένο χαρακτήρα, προετοιμάζοντας ανθρώπους για να συμμετάσχουν στα κοινά. Στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. διαγράφεται με σαφήνεια η εικόνα και ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης των νέων που είναι πάντα σε συνάρτηση με την πολιτική και την θρησκευτική ζωή του τόπου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Η Σπάρτη και η Αθήνα δύο διαφορετικά πολιτειακά κέντρα, αντανακλούν τις απόψεις στον τρόπο που εκπαιδεύουν και ανατρέφουν τους νέους. Στη Σπάρτη η εκπαίδευση του παιδιού είναι από πολύ νωρίς υπόθεση της πολιτείας. Τα «άρρενα τέκνα» των Σπαρτιατών ανατρέφονταν με κύριο στόχο να αποκτήσουν πολιτική αρετή και να συνηθίσουν σε ένα κοινό βίο. Ανατρέφονταν σαν αδέρφια, για να συνηθίσουν και να αγαπήσουν το ένα το άλλο και όλα μαζί να αγαπήσουν την πατρίδα τους, να ασκηθούν στην καρτερία, την σκληραγωγία την υπακοή και τον σεβασμό προς τους πρεσβυτέρους και κυρίως προς τους άρχοντες της πόλεως, επίσης στην βραχυλογία (λακωνίζειν), την σεμνότητα και την κοσμιότητα, την ευβουλίαν και την σωφροσύνην και την διάθεση να μοιράζονται με τους συμπολίτες τους τα μικρά αγαθά. Η αγωγή των Σπαρτιατών, βασιζόμενη στην παραδοσιακή αριστοκρατική αγωγή, είχε σαν στόχο όχι την ανάδειξη του ατόμου ή του γένους, αλλά του κοινωνικού συνόλου, καθιστά τους πολίτες σαν ένα είδος γένους αριστοκρατών, στερούμενοι όμως πρωτοβουλίας και ιδιαίτερης προσωπικότητας. Για την αυστηρή αυτή αγωγή οι Σπαρτιάτες ονομάστηκαν από τον Πλούταρχο «τεχνίται και σοφισταί των πολεμικών» (Πελοπ.23), αλλά κατά τον Σωκράτη, όπως αναφέρει ο Πλάτων (Νόμ. ΙΙ 666), η αγωγή αυτή ήταν αγωγή αγέλης, εφόσον δεν υπήρχε προοπτική διάκρισης του ενός Σπαρτιάτη από τους υπόλοιπους. Αλλά, άλλοι όμως υπεραμύνονταν της αγωγής αυτής, γιατί στόχο είχε την άσκηση της ανδρείας και την ελευθερία της πατρίδας και οι νεαροί πολίτες με την αρετή αυτή διαπνέονταν σε όλη τους τη ζωή. Γενικά όμως, το ιδεώδες αυτό ήταν το ανώτατο πατριωτικό και στρατιωτικό ιδεώδες.

Εάν όμως εξαιρεθούν τα υπέροχα παραδείγματα πατριωτισμού και εθελουσίας και ληφθεί υπ' όψιν η έλλειψη των κοινωνικών εντάσεων έως τον 4^ο αιώνα π.Χ., η Σπάρτη δεν άφησε γραπτά λείψανα, παρά μόνο ελάχιστα. Η παράδοση της, προφορικώς μεταδιδόμενη από γενιά σε γενιά, συντέλεσε στην

ανάπτυξη του αρχαίου ελληνικού πνεύματος. Για να επιτευχθεί όμως αυτό, έπρεπε να αποκτήσουν σωματική ρώμη και να μάθουν πως να χειρίζονται τα όπλα, αλλά συγχρόνως πώς να έχουν διανοητική σύμπνοια, πειθαρχία και κοινή φιλοδοξία, ανδρεία και παράλληλα πανουργία, για να εξαπατούν τον εχθρό.

Μητέρα και τροφοί νανούριζαν τα παιδιά με τραγούδια, έλεγαν ιστορίες για να τα αποκοιμίσουν ή να τους κρατήσουν συντροφιά. Οι ιστορίες αυτές που προέρχονταν από την προφορική παράδοση, οι μύθοι, ουσιαστικά ήταν η πρώτη διδασκαλία που έπαιρναν τα παιδιά. Αφορούσαν περιπέτειες από τη ζωή των ζώων κυρίως, που έβγαине κάποιο δίδαγμα και γι' αυτό ήταν ιδιαίτερα διδακτικές. Ήταν ένα είδος διδασκαλίας που προετοίμαζε το παιδί για τη μελέτη του Ομήρου και τη γνωριμία του με τη ζωή και τα κατορθώματα των ηρώων που περιγράφει. Οι ιστορίες του Αισώπου τον 5^ο αι. π.Χ. που φαίνεται ότι υπήρξε παιδαγωγός, κατείχαν σημαντική θέση στην ανεπίσημη οικογενειακή παιδεία. Όταν το παιδί μάθαινε να διαβάζει και να γράφει, άρχιζε μετά την εκμάθηση του Ομήρου, που είναι ο πιο ουσιαστικός εκπαιδευτής γιατί από τα ποιήματά του που διατηρούν ζωντανή την προγονική ανάμνηση, αντλούνται γνώσεις για όσα οφείλει να γνωρίζει ο αυριανός πολίτης.

Η σημασία του Ομήρου για τον ελληνικό κόσμο υπήρξε όντως τεράστια. Ο ποιητής δοξάστηκε πραγματικά από πολύ νωρίς και το έργο του αποτέλεσε το «ευαγγέλιο» του ελληνισμού για εκατοντάδες χρόνια. Από μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων, όπως είναι ο Ξενοφών και ο Πλούταρχος, πληροφορούμαστε ότι οι γονείς έβαζαν τα παιδιά τους να αποστηθίζουν τα ομηρικά έπη και να ωφελούνται έτσι πολλαπλώς :στο λόγο και στη σκέψη, στη συμπεριφορά και στο χαρακτήρα. Ο Αρριανός διηγείται ότι ο Μεγαλέξανδρος μακάριζε τον Αχιλλέα, που είχε την τύχη να επαινεθεί από τον Όμηρο και να μείνουν αθάνατα τα κατορθώματά του. Τόσο στην αρχαιότητα όσο και στα μετέπειτα χρόνια τα ποιήματα του Ομήρου δεν έπαψαν να διαβάζονται και να μελετώνται – αποβαίνοντας έτσι πολύτιμος θησαυρός και «κτήμα ες αεί» όπως θα έλεγε ο Θουκυδίδης, για όλη την ανθρωπότητα. Ο ελληνικός πνευματικός κόσμος θα λέγαμε, αναπτύσσεται ολόκληρος κάτω από την επίδραση του μεγάλου αυτού ποιητή. Τα δύο έπη του Ομήρου γρήγορα έγιναν τα πιο αγαπητά ακρόαματα των Ελλήνων. Η αξία τους δεν ήταν μόνο λογοτεχνική αλλά και παιδαγωγική, απόλαυση και μάθημα συνάμα. Αυτός ο ποιητής μόρφωσε την Ελλάδα. Με τον Όμηρο γνώριζε ο αρχαίος Έλληνας την ιστορία και την θρησκεία του, στους ήρωες του έβλεπε τα πρότυπά του, στα λόγια του έβρισκε διδαχές.

Οι αρχαίοι Έλληνες στήριζαν την εκπαίδευση των παιδιών και των νέων στα ομηρικά έπη, αλλά και οι μεγαλύτεροι απολάμβαναν πάντοτε την ακρόασή τους και οι ορισμένοι τα αποστήθιζαν. Σ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας αυτά τα δύο έπη πρωτοδιαβάζουν οι Έλληνες στο σχολείο. Αυτά τους διαπλάθουν το θρησκευτικό συναίσθημα, τους σφυρηλατούν το εθνικό φρόνημα και το φυλετικό χαρακτήρα και τους διαμορφώνουν τα ιδεώδη και τις αξίες της ζωής τους. Τα ποιήματα αυτά δίνουν επίσης φτερά στη σκέψη και στη φαντασία και τους καλλιεργούν τα αισθητικά και αξιολογικά κριτήρια. Τα έργα αυτά στάθηκαν ακόμη αστείρευτη πηγή έμπνευσης σε ποιητές και καλλιτέχνες όλων των

εποχών, όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά και ολόκληρης της ανθρωπότητας. Η ανάγνωση και η γραφή λοιπόν, δεν ήταν απλές γνώσεις όπως έχουν γίνει σήμερα. Ήταν ένα μέσο για να κατακτήσουν τα παιδιά τη γνώση που πρόσφεραν οι περιπέτειες και οι δυσκολίες των ηρώων του Ομηρικού έπους.

Στη διδασκαλία των γραμμάτων ανήκε και η αριθμητική. Τα παιδιά μάθαιναν να λογαριάζουν και να κάνουν πολλαπλασιασμό. Η μουσική - ο ήχος έχει και στον ελληνικό πολιτισμό ξεχωριστή σημασία για την καλλιέργεια του ανθρώπου. Η μουσική στην αρχαία Ελλάδα συνόδευε όλες τις πράξεις της καθημερινής ζωής και συνδεδεμένη καθώς ήταν με τη λατρεία, κυριαρχούσε στις δημόσιες εκδηλώσεις. Ο νέος σε ηλικία δεκαοχτώ ετών θεωρείται ότι έχει αποκτήσει τις απαραίτητες θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις και με την εκπλήρωση της στρατιωτικής του θητείας είναι έτοιμος να προσφέρει στα κοινά.

Όμως η παιδεία είναι ένα θέμα που δεν σταματά για εκείνον που διψά για μόρφωση. Πανεπιστήμια βέβαια, δεν υπήρχαν. Ωστόσο, για τους Αθηναίους που επιθυμούσαν να συνεχίσουν την καλλιέργεια τους, υπήρχαν πολλές ευκαιρίες για μόρφωση. Η παιδεία είναι μια διαδικασία που πάντα μπορεί να προχωρήσει και να οδηγήσει τον άνθρωπο σε υψηλούς πνευματικούς στόχους. Αντίθετα, στην Αθήνα η οικογένεια αποφασίζει την εκπαίδευση του νέου ανάλογα με την οικονομική της θέση. Εδώ, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι πληροφορίες, τόσο οι φιλολογικές όσο και εκείνες που μας παρέχουν τα ίδια τα μνημεία, αφορούν την εκπαίδευση του αγοριού, του νέου που πηγαίνει στο σχολείο. Τα κορίτσια, καθώς είναι προορισμένα για τον ιδιωτικό χώρο και την οικογένεια, προετοιμάζονται και εκπαιδεύονται για τη ζωή της ενήλικης γυναίκας μέσα από εντελώς διαφορετικές διαδικασίες. Η μουσική και ο χορός μόνο φαίνεται ότι διδάσκονται συστηματικά στα κορίτσια, επειδή αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της θρησκευτικής ζωής στην οποία μετέχουν και γυναίκες.

Οι Αρχαίοι Έλληνες και ιδιαίτερα οι Αθηναίοι μέσα από τους ιερούς Πανελλήνιους αγώνες και όλες τις άλλες αθλητικές δραστηριότητες είχαν σκοπό όχι μόνο να δημιουργήσουν καλούς πολεμιστές και αθλητές, αλλά κυρίως ολοκληρωμένους πολίτες. Τα γυμνάσια και οι παλαιστρες υπήρξαν ένα από τα κύρια μέσα για την επίτευξη αυτού του σκοπού, διότι ήταν συνδεδεμένα με τη σωματική ανάπτυξη, έμμεσα όμως με την ψυχή και το πνεύμα διότι ακόμη και αυτά υφίστανται έντονη ενεργοποίηση.

Παράλληλα, τα άλλα εκπαιδευτικά μέσα, δηλαδή η γραμματική, η μουσική αλλά και η γραφική ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την καλλιέργεια της ψυχής και του πνεύματος. Ο αρμονικός συνδυασμός ανάπτυξης σώματος, πνεύματος και ψυχής δημιούργησε τον «καλό και αγαθό», δηλαδή αυτόν που διέθετε σωματικό κάλλος (ομορφιά, αθλητικό παράστημα) και ήταν ηθικός και γενναίος στη ψυχή. Εκείνον, που ακόμα και σήμερα, θαυμάζεται στο παγκόσμιο στερέωμα για τα απίστευτα πολεμικά του κατορθώματα, λόγω του αισθήματος υπεροχής του απέναντι στους βαρβάρους, του υψηλού του ηθικού και κυρίως λόγω της άριστης φυσικής του κατάστασης. Αυτό οφείλεται αφ' ενός στο εκπαιδευτικό σύστημα που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη συστηματική σωματική καλλιέργεια, και αφ' έτερου στην αγάπη των Ελλήνων για τη γύμναση μέσα στα αθλητικά ιδρύματα του γυμνασίου και της παλαιστρας.

Στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. διαμορφώνεται το σπουδαιότερο πολιτικό σύστημα, η δημοκρατία, η οποία σέβεται την προσωπικότητα του ανθρώπου και ξέρει όχι μόνο να χρησιμοποιεί τις δυνατότητες όλου του ανθρωπίνου δυναμικού αλλά και να προκαλεί τον πολίτη σε συμμετοχή, σε φιλοπατρία, σε πνευματική και αισθητική καλλιέργεια, σε ελεύθερη σκέψη, σε δημιουργικότητα, δηλαδή σε τελική ανάλυση σε αυτοσεβασμό, σε αυτοπραγμάτωση και σε διαρκή πρόοδο. Το δημοκρατικό πολίτευμα γίνεται το κατάλληλο έδαφος, όπου αναπτύσσεται η *σοφιστική*, η φιλοσοφική τάση, που έχοντας εμπιστοσύνη στη λογική ικανότητα του ανθρώπου κάνει κέντρο σκέψης τον άνθρωπο και τα προβλήματά του (τη γνώση, τη γλώσσα, το πολίτευμα, τη θρησκεία και κυρίως την ποιότητα της συμμετοχής του πολίτη στην πολιτική και κοινωνική ζωή της πόλης) και στοχεύει στη σύζευξη θεωρίας και πράξης, γνώσης και συμπεριφοράς και εισάγει το διάλογο σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η Αθήνα, εμπλουτισμένη και με τα περίφημα μνημεία της, συγκεντρώνει πνευματικούς ανθρώπους από όλες τις ελληνικές πόλεις, γίνεται σπουδαιότατο πνευματικό κέντρο και δικαίως της αποδίδουν την προσωνυμία *κλεινόν άστυ*, δηλαδή ένδοξη πόλη, και *παίδευσιν* της Ελλάδος, δηλαδή σχολείο της Ελλάδας.

Για την Αθήνα έχουμε στη διάθεσή μας ένα τεράστιο πλούτο γραπτών πηγών και αρχαιολογικών ευρημάτων, που μαρτυρούν το μεγαλείο της και δικαιολογούν την υπερηφάνεια των κατοίκων της γι' αυτήν. Το μεγαλείο αυτό είναι δύσκολο να περιγραφεί, τόσο το μέγεθος του, όσο και για την ποιότητά του, χωρίς να υπάρχει ο κίνδυνος να ξεπεραστεί το μέτρο.

«Ο πολιτισμός ενός λαού διαφαίνεται στα συστήματα αγωγής που επιλέγει για τους νέους του, γιατί, όπως μας διδάσκει η ιστορία και η καθημερινή πείρα, όσο σοβαρότερη και ουσιαστικότερη επιμέλεια επιδεικνύεται στην αγωγή των παιδιών, τόσο αυξάνεται η πνευματικότητα του λαού, εδραιώνονται οι ηθικές αρχές και καλλιεργείται η δημιουργικότητά του. Έτσι, η αγωγή στην αρχαία Αθήνα απηχεί το βαθιά δημοκρατικό και φιλελεύθερο ήθος των κατοίκων της, που στηρίζεται στην πνευματική, ηθική, αισθητική μόρφωση, καθώς και στη σωματική υγεία και ευρωστία, με τελικό σκοπό την ουσιαστική αγάπη για την πατρίδα. Το ενδιαφέρον των Αθηναίων για την αγωγή ήταν απτό και αδιάπτωτο και ένα πλήθος από κείμενα αναφέρονται σε θέματα σχετικά με την παιδεία. Η αγωγή των παιδιών στην αρχαία Αθήνα – όπως είδαμε – ήταν κοινή για τα αγόρια και τα κορίτσια μέχρι την ηλικία των έξι ετών. Αργότερα, διαχωριζόταν και τα δύο φύλα δέχονταν διαφορετική εκπαίδευση, σύχναζαν σε διαφορετικούς χώρους και επιδίδονταν σε διαφορετικές ασχολίες. Η εκπαίδευση και των δύο φύλων όμως ήταν υπόθεση των γονέων τους και αφηνόταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία.»

(Π. Ι., Αρχαία Ελλάδα, σελ. 36)

Οι Αθηναίοι αρχίζοντας από τότε που τα παιδιά τους είναι μικρά και τα διδάσκουν και τα συμβουλεύουν. Από τη στιγμή κιόλας που το παιδί καταλαβαίνει τί του λένε, και η παραμάνα και η μητέρα και ο παιδαγωγός κι ο πατέρας ακόμη, πασχίζουν για τούτο: με ποιο τρόπο το παιδί θα γίνει αφεγάδιαστο. Έτσι, το διδάσκουν και του εξηγούν ότι το ένα είναι δίκαιο το άλλο άδικο, το ένα ωραίο το άλλο άσχημο, το ένα όσιο το άλλο ανόσιο. Αργότερα, το

στέλνουν στο δάσκαλο, που του παραγγέλλουν να δώσει πολύ περισσότερη προσοχή στην καλή αγωγή του παιδιού, παρά στα γράμματα και την τέχνη της λύρας. Με την σειρά τους οι δάσκαλοι γι' αυτό φροντίζουν. Μέσα από τα ποιήματα που μαθαίνουν, βρίσκει κανείς ένα σωρό συμβουλές κι ένα σωρό διηγήσεις και παινέματα και ύμνους για ενάρετους ανθρώπους του παλιού καιρού για να τους ζηλέψει το παιδί και να τους μιμηθεί και να λαχταρήσει να τους μοιάσει. Από την άλλη μεριά οι δάσκαλοι της λύρας, υποχρεώνουν τους ρυθμούς και τις αρμονίες να συγγενέψουν με την ψυχή του παιδιού, ώστε να γίνει και πιο ήμερο και πιο χρήσιμο στα λόγια και στις ενέργειες του, με το να ποτιστεί με τον ρυθμό και την αρμονία. Σαν να μην έφταναν όλα αυτά, τα στέλνουν ακόμη και στους γυμναστές, για να κάνουν κορμί δυνατότερο, κι έτσι το μυαλό τους το φωτισμένο να έχει βοηθό, και να μην αναγκάζονται να δείχνουν δειλία στους πολέμους και στις άλλες πράξεις, επειδή το σώμα τους τους προδίδει.

«Η Σπάρτη δεν υπήρξε υπόδειγμα ξερού και σκληρόκαρδου και αλαζονικού «σωβινισμού», καθώς θέλησαν να πιστέψουν πολλοί. Η Σπάρτη πρόσφερε στους αιώνες το θαυμαστό ιδεώδες του ομαδικού ασκητισμού. Αυτή η θεία φρενίτιδα ενός λαού, που καταβασάνισε τον εαυτό του με ακλόνητο πείσμα, για να διατηρήσει απείραχτη και αδιάφθορη την «πολιτεία» του, και που κατόρθωσε να δώσει σε κάθε μέλος του τη βαθύτατη συνείδηση ότι αυτό και μόνο αντιπροσωπεύει κι αποτελεί ολόκληρη τη Σπάρτη. Το παραμικρό παράπτωμα ήταν παράπτωμα της Σπάρτης ολόκληρης. Οι Σπαρτιάτες υπήρξαν καρτερικοί και κατόρθωσαν να πλάσουν παράλληλα στην πρωθόρμητη ύπαρξή τους μια δεύτερη σιδεροχυμένη και πέτρινη ύπαρξη – αποτέλεσμα και καταστάλαγμα αγωγής σοφά οργανωμένης. Η πρώτη ασκητική πολιτεία των αιώνων υπήρξε η σπαρτιατική.

Οι Αθηναίοι την πολέμησαν, μα και την θαύμασαν. Και, οπωσδήποτε, έξω από λιγοστές εξαιρέσεις, δεν μπόρεσαν να την εννοήσουν. Συχνά την ειρωνεύτηκαν, την θεώρησαν πολύ κατώτερη του εαυτού των για την άξεστη βαναυσότητά της. Δεν κατόρθωσαν να πάρουν μια ορισμένη στάση αντίκρου της. Και μπορεί κανείς πολύ εύκολα να συμπεράνει πως στους καιρούς των θλιβερών εσωτερικών των ανωμαλιών, όταν ασυνείδητοι δημαγωγοί παρέσυραν τον όχλο σε ολέθριες αποφάσεις, έστρεψαν τα βλέμματα γεμάτα ζήλια και νοσταλγία προς αυτό το λιγάνθρωπο άθροισμα των πολεμιστών, που δεν ήξεραν να καλλωπίζουν τη δράση, μα που ήξεραν κάτι σπουδαιότερο : να σκοτώνονται στην ώρα τους.

Χωρίς την Αθήνα, η πνευματική καλλιέργεια της ανθρωπότητας δεν θα είχε αγγίξει τα κράσπεδα της υπέροχης αθανασίας.

Χωρίς την Σπάρτη, θα έλειπε το μεγάλο παράδειγμα της ανόθευτης και μονοκόμματης αρετής.

Είναι δύο σελίδες στο ίδιο φύλλο. Και η κάθε μία από την άποψή της μοναδική.»

(Π. Ι., Αρχαία Ελλάδα, σελ. 62-63)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ♦ Σιγαλός Διονύσιος, Η Σπάρτη και οι Λακεδαιμόνιοι
- ♦ Βενιζέλος Θεοδόσιος, Περί του Ιδιωτικού βίου των Αρχαίων Ελλήνων
- ♦ Μαντζουνέας Ευάγγελος, Η ακτινοβολία της Σπάρτης διαμέσου των αιώνων
- ♦ Καρδαρά Χρυσούλα, Οι Λακεδαιμόνιοι
- ♦ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αρχαία Ελλάδα (Ο τόπος και οι άνθρωποι)
- ♦ Γιαννάκης Αθανάσιος, Αρχαίο Γυμνάσιο
- ♦ Περιοδικό Αρχαιολογία, Τεύχος 25, Δεκέμβριος 1987
- ♦ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Τόμος Β
- ♦ Macdowell D.M., Το Σπαρτιατικό Δίκαιο
- ♦ Flaceliere Robert, Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος των Αρχαίων Ελλήνων

Σύγκριση της Σπαρτιάτικης πτυ ΝΑΛ
και Αθηναίων αγωγής

Ποθηφογάου Η.
Κανίδα Ευφ.

8732

10227

**ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ**

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

★ 0 8 7 3 2 ★